

OSTEOLOŠKE IN KULTNE NAJDBE PRAZGODOVINSKEGA ČLOVEKA IZ KRAŠKIH JAM SLOVENIJE IN MEJNEGA OZEMLJA

FRANCE LEBEN

Inštitut za arheologijo SAZU, Ljubljana

Namen prispevka je, seznaniti strokovno javnost s kostnimi ostanki in kultno zapuščino jamskega človeka, ki so jo v Sloveniji in njenem mejnem ozemlju, to je na področju jugovzhodnih Alp, odkrili od sredine prejšnjega stoletja do današnjih dni. Ne nameravam antropološko in morfološko razčlenjevati ali rasno in etnično opredeljevati osteološke ostanke, pač pa podati le okvirni arheološki pomen, ki ga ima ta material, najden v nekako petdesetih jamskih najdiščih. Časovno in kulturno so zajete le najdbe od mlajše kamene do železne dobe, ker so o kostnih najdbah paleolitskega človeka s slovenskega in hrvaškega ozemlja izšle že tehtne znanstvene študije in analize.¹ O kostnih in kulturnih najdbah prazgodovinskega in antičnega človeka so za nekatera geografska področja tudi že objavljeni številni podatki,² vendar moramo tu in tam še kaj popraviti in dopolniti, zlasti z gradivom iz jam Tržaškega krasa in zahodne Slovenije. Tako bodo na tem mestu zbrani vsi doslej znani podatki o kostnih ostankih, z dokumentacijo o duhovni kulturi in o kulturnih običajih prazgodovinskega človeka v jamah jugovzhodnega predalpskega sveta. Gre torej za velik del ozemlja, na katerem so se že od nekdaj stikali kulturni in duhovni vplivi iz Padske nižine in južnoalpskih dolin, z vzhodne jadranske obale, iz Podonavja in s predelov onstran Alp.

Marsikatero jamsko izkopanino same po sebi in po najdiščnem mestu pričajo, da gre za kulturne ostaline oziroma za inventar kultnega obreda v jami ali pred jamskim vhomom. V nekaterih primerih pričča velika množina človeških okostij ali posamičnih kosti, da so ljudje že od neandertalca dalje uporabljali nekatere jame izključno za pokopališča. V drugih zopet imamo le okostja prebivalcev jame same, včasih je bil določen jamski prostor hoté izbran ali preurejen za pokopavanje — torej kultni objekt zunanjih ljudi, včasih so v kaki jami le kosti prazgodovinskega človeka, ki je slučajno nesrečno tam končal, včasih pa so najdeni samo predmeti kultnega pomena brez ostankov kosti.

V zahodni Sloveniji poznamo največ antropološkega gradiva z Notranjskega in Primorskega krasa. Na Notranjskem je pomembna **Jama pod Jamskim gradom** v Predjami. Iz najnižjega sloja prazgodovinskih plasti so baje izkopali žensko okostje s pridatki (keramika in igla) iz bronzaste dobe. V prazgodovinski plasti je ležalo osamljeno še otroško okostje in druge kosti, a se ne dajo niti antropološko niti časovno natančneje opredeliti.³ Omenimo naj še antični grob matere z otrokom, ki sta bila zakopana bolj v notranjosti za prvim jamskim okljukom. V vhodnem delu **Postojnske jame** se na levo proti severu odcepi Imenski rov, kjer je leta 1926 tedanji upravnik jame A. Perko trčil pod sigo na ostanke dveh odraslih in otroškega okostja s pridatki vrezane inkrustirane keramike; ena izmed lobanj je bila popolnoma ohranjena.⁴ Bržkone gre za okostja tričlanske družine, ki je konec eneolitika ali v zgodnji bronasti dobi nesrečno končala v jami. Tudi S. Brodar omenja, da je že na začetku prejšnjega stoletja F. Hochenwart prav v Imenskem rovu odkril ostanke s sigo prekritega človeškega okostja.⁵ Na kraškem gozdnatem pobočju Liljevke nad Grahovim se odpira **Tomšičeva jama**, ki se v notranjosti razcepi v dva kraka. Na koncu južnega je manjše brezno z dvoranico, v kateri sta leta 1963 M. Tomšič in I. Puš zasledila v ilovnatih tleh zasigane in že razgrebene kosti najmanj treh oseb (nekaj jih pripada otroku). Med njimi je tičala bronasta spiralna zapestnica,⁶ ki opredeljuje umrlo družino v Ha C čas starejše železne dobe.

Klasični Primorski kras nam odkriva največ zanimivih najdišč. V manjši vrtači kraške planote nad Lokvico pri Opatjem selu se odpira vhod v jamo **Pečinko**. V vhodnem prostoru je C. Marchesetti našel prazgodovinsko keramiko skupaj z delom spodnje človeške čeljustnice s tremi sekalci in najdbe opredelil v neolitik.⁷ Pri našem obisku jame smo iz premetanih plasti izluščili le drobce keramike kaštelirskega tipa, enake pa smo nabrali tudi pri izhodu jame na vzpetini, kjer je nekdanja prazgodovinska naselbina. Del čeljustnice smemo torej prisoditi le enemu prebivalcev vrhnjega gradišča iz starejše železne dobe. Tudi nadlahtnica iz **Jelence jame**, ki se odpira na kraškem svetu južno od Kobjglave pri Stanjelu, pripada človeku istega obdobja. Skupaj s keramiko in drugimi najdbami so jo izkopali iz nasipnega stožca na dnu vhodnega jamskega brezna.⁸ Nad Povirjem se na južnem vznožju Tabora, na katerem je stala prazgodovinska naselbina, odpira vhodno brezno v **Gorenjo jamo**. Na dnu je ob nasipnem stožcu našel C. Marchesetti popolno človeško okostje z bronastimi pridatki mlajše železne dobe.⁹ Za časovno in kulturno opredelitev je najvažnejša latenska fibula, ki vso zaključeno grobno najdbo uvršča v 4. stoletje pr. n. št. V Dolnjih Ležečah je pod apnenčevo steno na dvorišču istoimenske domačije vhod v **Korincovo jamo**. Pred prvo svetovno vojno je v končnem delu jame sondiral B. Wolf in skupaj z odlomki prazgodovinskih posod našel tudi človeško spodnjo čeljust, dele nadlahtnice in podlahtnice¹⁰ in jih prisodil človeku mlajše kamene dobe ?

Kraški fenomen Škocjan z okolico je bil že v prazgodovini gosto naseljen; odtod bogata zapuščina kulturnih obdobjev v jamah okrog njega in pod njim.¹¹ V Mahorčičevi dvorani prvega ponornega sistema Škocjanskih jam se v desni steni odpira velik obokast vhod v stransko **Czoernigovo jamo**. V strmem pobočju, ki pada k podzemeljski Reki, sta C. Marchesetti in L. Medeot našla bronzaste predmete starejše železne dobe (srp, sulico in zapestnico) in nedaleč proč med kamenjem še levo senčnico in del leve temenice približno deset let starega

otroka.¹² Tako bronasti predmeti Ha B-C obdobja kot lobanjske kosti so bile v ta del jame naplavljene in pripadajo zapuščini mladega prebivalca škocjanskega gradišča.¹³

V prepadni severni steni udorne Velike doline Škocjanskih jam se odpira mogočen portalni vhod v prostran dvoranski sistem **Tominčeve jame**, ki je bila visoko zapolnjena s kulturnimi usedlinami od eneolitika do zgodnjega srednjega veka.¹⁴ V njej je odkrito doslej največje jamsko grobišče na področju jugovzhodnih Alp. Ob desni jamski steni so sprva našli štiri človeška okostja, peto pa je ležalo bolj v sredini vhodnega dela jame. Vseh pet okostij je tičalo pod rimsko kulturno plastjo in jih R. Battaglia pripisuje ljudstvu železne dobe. V zadnjem delu, kjer se jama razcepi v dva rova, so 1,50 do 2,00 m globoko našli še nadaljnjih pet okostij mlajših oseb obdanih s kamenjem.¹⁵ Čeprav so bili pokojniki zakopani v železnodobni plasti, R. Battaglia ne izključuje možnosti, da lahko pripadajo tudi kasnejšim došlekom, saj so v jami odkrili dovolj predmetov iz poznoantičnega časa in iz obdobja preseljevanja narodov. Ta podatek je izkoristil tudi J. Werner, vendar samo za okostnjak (osebek K) z umetno preoblikovano lobanjo,¹⁶ češ da pripada porimskemu obdobju petega stoletja, ker je bil vkopan v antično kulturno plast. Ze pri prvem antropološkem opisu te skažene lobanje odraslega moškega pa jasno vidimo, da je okostje ležalo pod nedotaknjeno rimsko kulturno plastjo.¹⁷ Tudi kasnejše antropološke analize ohranjenih lobanj in okončin vseh desetih oseb potrjujejo, da gre za prazgodovinske prebivalce, oziroma da so pripadali ljudstvu 5. in 4. stoletja pr. n. št. ¹⁸ Na začetku vzhodnega rova v zadnjem delu Tominčeve jame se v levi steni dvigne manjši stranski prostor, v katerem so istočasno kot drugje v jami odkrili okostja še najmanj desetih mlajših oseb.¹⁹ Ležala so v ilovnati zemlji pod sigasto skorjo. Za tri okostja se je dalo dognati, da pripadajo odraslemu in dvema neodraslima moškima. Ob okostjih so bile kot grobni pridatke raztresene kosti domačih živali in nekaj odlomkov ročno izdelanih posod. Obenem R. Battaglia navaja, da grobna plast v tem prostoru višinsko ustreza najstarejši kulturni plasti v sprednjem delu Tominčeve jame in da je ta prostor obenem bil hoté izbrana grobnica za eneolitske jamske prebivalce.

Okolica Škocjana nam nudi še dve zanimivi najdišči. Jugozahodno od vasi se na vzpetini Preval nedaleč vsaksebi odpirata vhodni brezni v **Jamo I** in **II na Prevalu**. V dnu prvega brezna imenovanega tudi Okostna jama so pod vodstvom J. Szombathyja ob robu nasipnega stožca izkopali osem moških in tri ženska okostja s pridatki.²⁰ Eno izmed okostij je bilo docela ohranjeno in nepremaknjeno; na prstnih členkih sta bila dva bronasta spiralna prstana, ob telesu bronasta situla kurdskega tipa z vrezanim paleovenetskim napisom na ojačanem robu, certoška fibula, prijemalka in manjša bronasta zapestnica. Zraven drugih okostij so našli še bronasto in železno sulično ost, dele bronastega vedra, srp, gumbe, železno plavutasto sekiro in nekaj črepinj glinastih posod. Vse te najdbe so bile v plasti skupaj z ožganimi živalskimi kostmi, ki so jih po kultnem obredu nad vhodom vrgli za pokojniki v to 21 m globoko brezno. Antropološke raziskave in primerjave lobanjskih in trupnih kosti opredeljujejo mrtvece v 5. in 4. stoletju pr. n. št. ²¹ Za točnejšo časovno in kulturno uvrstitev smemo uporabiti zgoraj omenjeno zaključeno grobno najdbo končnega halštatskega (Ha D2—D3) obdobja ob povsem ohranjenem okostju. Bronasto vedro kurdskega tipa iz te jame je F. Starè pomotoma pripisal so-

sednjemu najdišču (Jami II na Prevalu) in najdbo zato tudi previsoko opredelil v starejše obdobje kulture žarnih grobišč.²² Naše vedro je treba primerjati z onim z Magdalenske gore, ki je mlajša različica tega tipa bronastih veder.²³ Tudi primerjava z drugimi situlami venetskega tipa in razlaga napisa samega: *OSTIAR* ali *OSTIARI* (?) stavljata posodo v čas 5. stoletja pr. n. št. ²⁴ S takim vrednotenjem dobijo vse najdbe iz te jame domala enotno časovno in kulturno mesto.

Za prazgodovinsko kovinsko obdobje značilnejše in zanimivejše so najdbe iz sosednjega 47 m globokega brezna: **Jame II na Prevalu** ali Mušje jame, ki se odpira zahodneje in nekaj višje od prve. Umestno je, da nanjo ponovno opozorimo kot na največjo jamsko zakladnico. Pod vhodnim breznom so en meter globoko v nasipnem stožcu odkrili izrazito ogleno kulturno plast, v njej pa na stotine deloma skaženih, zlomljenih, zvitih in staljenih prazgodovinskih kovinskih predmetov ter ožganih živalskih kosti, vendar brez kakršnihkoli človeških kostnih ostankov.²⁵ Najdbe smemo smatrati kot obredne darove, ki so jih prebivalci enega izmed škocjanskih gradišč po opravljenem slavlju nad jamo zmetali v brezno v čast nekemu podzemeljskemu božanstvu. Okvirno smemo najdbe opredeliti v kulturo žarnih grobišč z nekaterimi starejšimi in mlajšimi razločki. Relativni razpon bronastega inventarja sega v Ha A 2 in Ha B obdobje, le železne sulice in meč pripadajo mlajši (Ha C) stopnji starejše železne dobe. Omeniti je treba še dve kultni najdbi poznejšega časa, ki sta ležali prosto vrh nasipnega stožca pod vhodnim breznom; to sta bronasta čelada in rimska fibula.²⁶ Čelada poznega latenskega tipa ima na ščitniku pikčasto vbodena imena dveh rimskih vojščakov; italo-rimska tečajasta fibula pa sodi v čas okrog začetka našega štetja.

Čeprav nam severna Istra s kvarnerskim zaledjem v svojem kraškem jedru odkriva poldrugi sto jam in brezen je med njimi le dobrih dvajset arheoloških jamskih postaj, še manj pa takih z osteološkimi najdbami.²⁷ Tiste s kostnimi ostanki ledenodobnega človeka že poznamo (Ločka jama, spilja pod Baderno pa Romualdova pečina in Šandalja v južni Istri — gl. op. 1), dodamo pa naj še tri druge. Vzhodno od Socerbskega gradu se v borovem pobočju odpira danes umetno dodelan dvojni vhod v obširno in razvejano **Sveto jamo**. Vhodni prostor je preurejen v svetišče z oltarjem iz 16. stoletja, posvečeno tržaškemu mučeniku sv. Servulu, ki se je v 3. stoletju skrival v jami. Izza oltarja so že pred sto leti izgrebli zob jamskega medveda in živalske ter človeške kosti skupaj z bronasto latensko fibulo.²⁸ Kaže, da plasti zaradi preurejanja prostora v kapelo niso bile več v prvotni legi, da so zaradi tega pleistocenske in holocenske plasti med seboj pomešane. Prazgodovinske najdbe (fibula in človeške kosti) pripadajo prejkone prebivalcu naselbine mlajše železne dobe, ki je stala na planoti za današnjim gradom. Pod navpično grajsko steno se odpira s tremi vhodi **Jama pod Socerbskim gradom**; odprt stropni kamin v zaključnem delu pa sega na najnižjo grajsko ploščad. Jamo je na prehodu stoletja raziskoval K. Moser.²⁹ V desnem jamskem rovu je ob latenskodobnih črepinjah izkopal odlomek človeške spodnje čeljustnice s tremi zobmi: sekalcu in trem zobnicam sledita podočnjak in prvi kočnik; kočniku takoj sledi škrbina, ki priča na skaženost zobnega zaporedja tu pokopanega prebivalca socerbske prazgodovinske naselbine. V strmem levem bregu Lovranske drage pri Medveji je daleč viden vhod

v **Oporovino pečino**. V jami je leta 1929 prvi raziskoval B. Lengyel in odkril med drugim tudi ostaline starejšega neolitika.³⁰ Pri povojnih izkopavanjih leta 1956 so v premetanih plasteh starih sond nabrali tudi človeške kosti, ki jih prvi raziskovalec sploh ne omenja. Iz iste prazgodovinske plasti so v končnem delu jame naleteli na popolno človeško okostje s pridatki.³¹ Zobje so bili močno razviti in zdravi (brez sledov gnilobe) ter bolj izrabljeni na zunanji strani; izgrizeno zobovje je tipično za neolitskega človeka. Ob spodnji čeljusti so bile ogrlične jagode iz jelenovega roga. Razen tega so ležale ob pokojniku živalske kosti in odlomki vbodene neolitske keramike.

Najmanj podatkov imamo za jamska najdišča severozahodnega in severovzhodnega ozemlja Slovenije. Na Gorenjskem je doslej edino najdišče z osteološkimi ostanki jama **Šibernica** na Bledu. Ta obokast spodmol je pod severozahodnim pobočjem Gradu nasproti Bledca. Naša prva izkopavanja predjamskega prostora in vzhodnega dela jame leta 1974 so v starejši prazgodovinski plasti tik pred vhodom odkrila popolnoma ohranjeno moško okostje.³² Mrlič je bil pokopan v polskrčeni legi na desno stran telesa s pogledom v jamo. V plasti nad okostjem in v grobni jami vkopano v živoskalnata tla, so tičali odlomki prazgodovinskih posod, a jih zaradi netipičnih oblik za zdaj lahko uvrstimo le med keramiko, ki se pojavlja od srednje bronaste dobe dalje.

Za Štajersko smo že omenili najdbe kosti fosilnega in recentnega človeka iz jame **Pekel** (op. 1), opozoriti pa moramo še na one iz **Mornove zijalke**; jama se odpira severozahodno od Soštanja nad strugo Hudega potoka med St. Florjanom in Belimi Vodami. V njej je leta 1936 raziskoval S. Brodar in ob odkrivanju pleistocenskih plasti naletel tudi na ostanke prazgodovinske koliščne poselitve.³³ V vrhnjem sloju je našel čez sedemdeset poznohalštatskih in latenskih predmetov ter odlomkov keramike, še več pa rimskih novcev in drugih najdb. Iz Brodarjevega rokopisnega poročila razberemo, da je v drugi prazgodovinski plasti v končnem delu stranske severne dvorane izkopal ostanke dveh otroških okostij.³⁴ Spričo navedenega smemo sklepati, da pripadata okostji novorojencema halštatskih jamskih koliščarjev.

Jugovzhodna Slovenija (Dolenjska in Kočevsko) ima nekaj več najdišč s kostnimi ostanki prazgodovinskega človeka. V **Levakovi jami**, ki se odpira južno od Podbočja v dolini Sušice v Dolu pri Šutni, je leta 1937 izbruh podzemeljske vode odprl vhod v zgornji jamski rov. Poplava v jami je tedaj razkrila v vhodnem delu človeške cevaste kosti (rebra, vretenca, ključnice) in lobanji skupaj s prazgodovinskimi in antičnimi predmeti.³⁵ O kostnih najdbah, upoštevajoč poročila ogledov S. Brodarja in zapiske raziskovanj O. Aumana, izčrpneje piše M. Guštin v uvodnem delu svojega poročila o izkopavanjih leta 1975. Tudi on je le v vrhnji antični plasti našel ostanke dveh odraslih in petih otroških okostij.³⁶ Da kostne najdbe niso prazgodovinske, temveč poznoantične, nam zatrjuje tudi M. Slabè, ko razpravlja o slučajnih jamskih najdbah iz leta 1973, zlasti o umetno preoblikovani lobanji odraslega moškega;³⁷ s časovno opredelitvijo v 5. oziroma 6. stoletje se ujema tudi antropološka raziskava.³⁸ Glede načina prevezovanja glave na temenu primerja M. Slabè lobanjo tudi z ono iz Škocjanskih jam (Tominčeva jama — osebek K), vendar pa je tamkajšnja dokazano prazgodovinska.

Doslej najbolj raziskana jama na Dolenjskem je **Ajdovska** ali **Kartuševa jama**; dvojni vhod vanjo se odpira na robu kraškega polja jugovzhodno od Nemške vasi nad Krškimi. Izkopavanja v levem vhodnem rovu so razen vrednega eneolitskega gradiva odkrila še zlomljene in ne zakopane človeške kosti štiričlanske družine. Dve okostji pripadata starejšima, dve pa mlajšima osebam, od katerih je eno gotovo novorojenčkovo.³⁹ Kostni ostanki teh ljudi so bili raztreseni po razmeroma veliki površini; lobanjske kosti so bile razkosane, enako cevaste in rebra, vretenca so bila spoznavna le po drobcih. Nepoškodovane so bile okončine s prstnimi členki. Zobje so tičali še v zobnicah, ali pa so bili posamič raztreseni med drugimi kostnimi ostanki. H grobnemu inventarju so spadale tudi ogrlične jagode iz fosilnih školjčnih lupin, kamnitni in koščeni izdelki ter dokaj keramike. Da gre za ostanke eneolitskih ljudi priča tudi antropološka primerjava ene izmed najdenih spodnjih čeljusti z ono iz Velike ali Mačkove pečine v Hrvatskem Zagorju.⁴⁰ Novejša raziskovanja v jami so dopolnila kulturni pa tudi kostni inventar in prinesla nove izsledke o kultu mrtvih in posmrtnem počivališču-grobnici na tla položenih pokojnikov v tem delu jame. Obenem tudi stratigrafski podatki kulturnih horizontov dokazujejo, da so najdbe v njih grobni pridatki, kurišča pa ostanki kulturnih obredov.⁴¹ Onkraj Blance, na Pijavškem je v apneniškem pobočju desnega brega savske doline **Jeranova jama**. Prve arheološke posege v njej sta začela leta 1938 O. Auman in za njim R. Ložar, ki je gotovo našel trdne dokaze, da je ognjišče z bronastimi najdbami in pod njim človeške lobanjske kosti opredelil v halštatsko obdobje.⁴² Med objavljenimi najdbami iz Posavskega muzeja v Brežicah, ki domnevno izvirajo iz Aumanovih in Ložarjevih izkopavanj, se nikjer ne omenjajo niti halštatski predmeti, niti osteološki ostanki, pač pa samo eneolitsko keramično gradivo.⁴³

Iz doline Krke in s Kočevskega poznamo najskromnejše najdbe. Pod razvalino gradu Luknja pri Prečni je vodoravna **Lukenjska jama**. Že leta 1919 je v njej naravoslovec F. Seidl našel na kosu sige človeško mečnico in domneval njeno pleistocensko starost.⁴⁴ Pri strokovnem jamskem ogledu leta 1938 je S. Brodar zasledil v gruščnatih tleh ostanke lesnega oglja in drobce človeških kosti. Površinsko sigasto skorjo, v kateri so tičale kosti, je pripisal holocenskim usedlinam, a tudi glede kosti pravi, da so prav podobno zdrobljene kot tiste, ki jih je sam izkopal v eneolitski plasti Ajdovske jame pri Nemški vasi.⁴⁵ Vprašanje je, če so bile kosti še v prvotni legi, ker visoka voda lahko preplavi jamo; pa tudi starost je sporna, ker je S. Brodar tedaj iz jamskih plasti izluščil še druge človeške kosti in posodico, ki je izdelek antičnega podeželskega lončarstva. Za ostanke človeških okostij in prazgodovinske keramike iz **Bokrove jame**, ki se odpira na desnem bregu Krke pod Dečjo vasjo, izvemo iz notice J. Pečnika;⁴⁶ našel jih je v izkopu za umetno pregrajenim jamskim vhodom.

Nad Koblarji pri Kočevju je visoko v pobočju Male gore poševen vhod v **Koblarško jamo**. Konec prejšnjega stoletja jo je prvi raziskoval K. Moser iz Trsta. V stranski odprtini desnega jamskega rova je naletel na zasigano kopo zemlje, iz katere je izgrebel človeška okostja starejših in mlajših oseb.⁴⁷ To so bile spodnje čeljustnice z zobmi in druge lobanjske kosti, rebra, vretenca, kolki, stegenice in drugi deli okončin. Po legah ročnih in nožnih kosti je ugotovil južno usmerjenost vseh osmih mrličev. Ob okostjih so ležale kosti goveda, spodnji čeljustnici srn in odlomki treh posod zgodnjega prazgodovinskega ob-

dobja? Iz arhivskih zapiskov razberemo, da sta leta 1901 J. Müller iz Trsta in F. Schulz, tedanji preparator Deželnega muzeja v Ljubljani, odpeljala iz jame več zabojev antropološkega gradiva; v jugovzhodnem rovu je za njima M. Bukovec še vedno zasledil ostanke kosti in jih predal Narodnemu muzeju.⁴⁸ K razvejanemu vodnemu sistemu Željnskih jam pri Kočevju pripada tudi danes suha **Ciganska jama**, katere vhod zija pod skalnato steno na robu zatrepne kraške doline. V stranskem rovu zadnjega in teže dostopnega dela, ki pelje k vodi, so ljubljanski jamarji leta 1965 našli del močno obrabljenega kamnitenega kladiva skupaj z delom človeške lobanje.⁴⁹ Opredelitev morda ne bo težka, saj holocenske plasti v vhodnem delu jame hranijo obilico eneolitjskih in zgodnjih bronastodobnih najdb.

Osteološko pomembne ostanke predzgodovinskih in prazgodovinskih ljudi nam odkrivajo jame na osamelih kraških predelih Hrvaškega Zagorja. Razen svetovno znanega najdišča krapinskih neandertalcev poznamo še tri. Jama **Veternica** na jugovzhodnem pobočju Medvednice je podzemeljski sistem vodovodnih rovov, hodnikov in dvoran. Večletna izkopavanja predvsem v vhodnih jamskih prostorih je vodil paleontolog M. Malez. Najstarejša kostna najdba je del ženske lobanje (*Homo sapiens fossilis*) moustérienske starosti. Pod kamnitno ploščo v plasti iz poledeniške dobe, ki jo je prekrila sigasta skorja atlantskega obdobja, sta tičali dve popolnoma ohranjeni lobanji, dalje, del tretje in kos stegenice. Kosti pripadajo moškemu, ženski in neodrasli osebi iz mezolitskega obdobja.⁵⁰ Najstarejše prazgodovinske ostaline izhajajo iz grobnice, v kateri je bilo pokopanih več oseb; obdana in pokrita je bila z večjimi skalami v obliki kope.⁵¹ Med osteološkimi ostanki so v njej našli dve lobanji, več spodnjih čeljustnic, okončine, rebra in vretenca mladih oseb oziroma otrok. Ena izmed popolnih lobanj je antropološko zanimiva: šiv med levo in desno čelnico ni zarasel, temveč se nadaljuje v šiv med levo in desno temenico tako, da predstavlja obliko križa (*Kreuzkopf*). Ta pojav je pri odraslih sila redek. Za časovno opredelitev pokopanih otrok so nam dobrodošli žal še neobjavljeni grobni pridatki (posoda z ročajem in drugi keramični kosi, ogrlične jagode, roženo šilo in kamnitno orodje), ki kažejo na eneolitsko kulturno zapuščino. V levem kraku vhodnega dela jame so izkopali še eno lobanjo brez čeljusti, zob in nosnega dela in ob njej bronasta predmeta zgodnjega kovinskega obdobja.⁵² Lobanjski svod je bil umetno preoblikovan še za življenje pokojnika; čelni del je namreč zožen, znižan in stisnjen navzdol, dočim je teme dvignjeno in močno razširjeno, tako, da daje lobanja čuden in nepravilen izgled.

V dolini Velike Sutinske se na vzhodnem pobočju Ravne gore odpira manjši dvoranski sistem **Velike ali Mačkove pečine**. Pred vojno je v jami prazgodovinske plasti raziskoval S. Vuković, za njim pa po vojni pleistocenske usedline M. Malez. Najstarejša človeška kostna najdba je del ženske čelnice z nadočesnim obokom iz neandertalske dobe.⁵³ Holocenska plast je spodaj hranila največ ostalin pozne eneolitske in zgodnje bronaste dobe, ki jih označuje keramika vrezanega in lažnega vrvičastega ornamenta tipa Višnjica.⁵⁴ Iz te plasti so izkopali obilico človeških kostnih ostankov — med njimi tudi otroških, ki so tičali pretežno ob bočni steni in bili brez reda pomešani z drugimi najdbami.⁵⁵ Pomembni so deli ali cele čeljustnice z močno izbrušenimi zobmi. Druge kosti so bile močno razkosane, nekateri kosi lobanj in spodnjih čeljustnic celo

ožgani. Po antropološki analizi pripada ena izmed spodnjih čeljustnic krepkemu moškemu srednjih let.⁵⁶ Spričo vseh stratigrafskih podatkov in okoliščin smemo sklepati, da so mrliče sprva s pridatki vred zagrebli k jamski steni, a šele kasneje so bili grobovi uničeni in z imetjem vred razmetani naokrog.

Zanimive so končno še najdbe iz **Vindije**, prostrane podzemeljske dvorane, ki se odpira severozahodno od Dolnje Voče v pobočju Krisnjakovega vrha. Pred vojno in po njej je jama z bogatimi paleolitskimi najdbami in mezolitsko kulturo raziskoval največ S. Vuković. Za prazgodovinsko obdobje so najznačilnejše najdbe iz grobnice na koncu jame. Tod je bil nizek in ozek rov pregrajen z zloženim kamenjem, v katerem so našli že razgrebene ostanke človeških okostij: razkosani spodnji čeljustnici, dele lobanjskih kosti in posamezne zobe raznih starosti ter grobne pridatke (odlomke ornamentirane keramike, kamnitna orodja, koščena šila, nakit iz kosti, roževine in školjčnih lupin ter živalske kosti).⁵⁷ Tipologija keramičnih najdb iz grobnice izpričuje tri kulturne stopnje.⁵⁸ S tem omogoča možnost trditve, da so v tem delu jame pokopavali od eneolitika do konca starejše bronaste dobe.

Iz slovenskega severnega mejnega ozemlja, ki še spada v jugovzhodni predalpski svet, moramo zajeti dve južnoavstrijski najdišči. V dolini Mure na Štajerskem se pod vrhom Hausberga pri Gratkornu odpira hodnikasta jama **Emmalucke**. Prvi je v njej kopal W. Schmid in tik pod površjem zadel na okostja štirih oseb (odrasle ženske, polodrasle osebe in dveh otrok), ki so bila pokrita z večjimi skalnimi ploščami. Ob okostjih je bila halštatska keramika brez kovinskih najdb. Tudi antropološki spisek kostnih ostankov dokazuje štiri osebe tega prazgodovinskega obdobja.⁵⁹ Drugo najdišče je na Koroškem; na vzhodnem obronku Dobrača nad Beljaškimi Toplicami zasledimo med jamami tudi polkrožen, v srednjem veku utrjen vhod v **Ajdovsko jamo-Heidenloch**. Pred prvo svetovno vojno in v letih po njej sta v jami kopala W. Teppner in F. Mühlhofer in v najnižji kulturni plasti osrednjega jamskega prostora odkrila koščeno konico in kamnitna orodja skupaj s kostnimi ostanki dveh oseb (prstne členke z deli okončin, rebra, vretenca in lobanjske kosti), ki sta jih prisodila neandertalcu.⁶⁰ Za njima je izkopal še W. Görlich in ovrgel takšno opredelitev, saj je na istem mestu našel ornamentirano eneolitsko keramiko in še druga koščena in kamnitna orodja.⁶¹

Za dokončen pregled nam ostane še nad dvajset najdišč onstran naše zahodne meje, bolje rečeno na planoti Tržaškega krasa. Dasi je nekaj osteološkega gradiva⁶² iz njih že omenjenega, je prav, da ga znova omenimo, zlasti pa dopolnimo z novimi najdbami. Pričnimo s štirimi jamami v dolini Glinščice. V severozahodnem pobočju Malega Krasa nad Boljuncem je dvojni vhod v dvigajočo se jama **Grotta sopra i Molini**. V sprednjem še svetlem delu so po prvi vojni izkopali človeške kosti in z njimi vred nekaj kosov večje posode, obdelan in prevrtan peščenjak, retuširano orodje iz roženca, obdelano kost in piščalko, izdelano iz dela ženske nadlahtnice.⁶³ Kostni eneolitskega pokojnika so bile raznesene v kulturni plasti. Ohranjena dolihokefalna lobanja kromanjonoidnega tipa, nekaj okončin in rebra kažejo isto stopnjo okamenelosti kot razlomljene kosti prežvekovalcev, najdene okrog njih. **Pečina pri Rakniku-Caverna**

Sepolcrale (Grotta del Tasso) je spodmol s portalnim vhodom, v katerem je R. Battaglia izkopal človeške kostne ostanke z eneolitiskimi pridatki (kose treh grobih posod, kamnitna orodja, rog s prevrtano konico in ožgane živalske kosti).⁶⁴ Od razmetanega moškega okostja so našli le nekaj lobanjskih kosti, nadlahtnico, koželjnico, mečnico, prstne členke in drobce nožnih kosti. Med bogato kulturno zapuščino **Pečine pod Steno-Grotta delle Gallerie**, ki se z dvema vhomoma odpira pod masivom istoimenskega skalnega grebena, so zasledili tudi človeške kostne ostanke: zatilnično kost, lopatico in drobce okončin.⁶⁵ Spričo številnih in značilnih najdb iz te plasti smemo tudi kosti pokojnika opredeliti v eno izmed predkrovinskih prazgodovinskih obdobji, najrajši v eneolitik. Nekaj sto metrov prej in niže v skalnem bregu je manjša pečina **Cavernetta presso la »Grande«**, v kateri so izkopali kostne ostanke oseb, pokopanih baje v različnih prazgodovinskih obdobjih. Posebno pozornost vzbujajo bolezensko skažena zadnja tri prsna vretenca odraslega človeka iz časa kulture žarnih grobišč.⁶⁶

Na razgibani kraški planoti okrog Fernetičev se severozahodno od naselja v obsežni vrtači odpira **Pečina pri dubih-Caverna delle Tre Querce**, ki so jo začeli prvič raziskovati na prehodu našega stoletja.⁶⁷ Zadnja izkopavanja pred desetletjem so v zadnjem delu spodmola odkrila štiri med seboj ločene prazgodovinske kulturne plasti. V najnižji eneolitski so ob zadnji steni našli kamnitno kladivo, človeška rebra in zob kočnik;⁶⁸ več podatkov o tem pokopu nikjer ne zasledimo. Nedaleč proč v smeri proti Repnju so leta 1929 odkrili na dnu 78 m globokega vhodnega brezna v **Drženco-Grotta dell'Elmo** že deloma zasigano enogrebenasto čelado italsko-etrusčanskega izvora.⁶⁹ Danes jo opredeljujemo v mlajše halštatsko obdobje (Ha D3) na Slovenskem; sodi v tako imenovani vzhodnoalpski negovski tip čelad z Ženjaka v Slovenskih goricah in je hkrati njih najzahodnejši primerek.⁷⁰ To osamelo kultno najdbo smemo vrednotiti kot osebno daritev nekemu podzemljskemu božanstvu. Domneva je utemeljena še zategadelj, ker nikjer ni bilo kakršnihkoli človeških ostankov, ki bi pričali, da je človek nesrečno končal v jami.

Na hribovitem delu Tržaškega krasa poznamo še nekaj jam z ostanki kosti prazgodovinskega človeka. V jami **Grotta Francesco**, ki je 63 m globoko stopnjasto brezno, so pod vhodom izgrebli različne dele človeškega okostja;⁷¹ pomešani so bili med živalskimi kostmi in odlomki železnodobne keramike in rimskega vrča. Verjetno so to ostanki in posmrtni pridatki gradiščarju z Njivic, na katerih pobočju se jama odpira. Vrh Njivic, znotraj samega gradišča je drugo manjše brezno **Grotta sul castelliere di Nivize**; pod 8 m globokim poševnim vhodom so v stranski odprtini izkopali lobanjski svod skupaj z obdelanim jelenovim parožkom in odlomki železnodobne posode.⁷² Iz istega vira razberemo, da so pri odstranjevanju premetane zemlje izluščili iz nje še druge človeške kosti in domala ohranjeno drugo lobanjo pa še črepinje posod in dele kovinskih predmetov.

Severozahodno od Briščikov se je izoblikovala orjaška podzemeljska dvorana **Pečina v Gmajni-Grotta Gigante**, v katero vodijo tri vhodna brezna. Zadnja raziskovanja nasipne gomile v dnu dvorane, 150 m pod površjem, so v njej razkrila med drugim tudi dve bronastodobni kulturni plasti.⁷³ V spodnji so tičali človeška brezzoba spodnja čeljustnica in stegenica ter izrazitejši kosi starejše bronastodobne keramike. V bližini proti Proseku je še **Grotta Priamo**, ki smo jo že spoznali (op. 1) kot najdišče človeka iz poznega pleistocena.

Severozahodno od Gabrovca se v kraški gmajni odpirata brezni v **Pečino v Škrkovi ogradi-Grotta dell'Alce**, iz katere že dolgo poznamo problematično človeško mečnico,⁷⁴ ki po robustnosti in morfoloških znakih tudi sodi v pleistocen. Streljaj proč je manjši vhod v globoko, iz notranjih brezen oblikovano stopničasto jamo **Abisso Gianni Cesca**. Na dnu dva metra globokega vhodnega brezna so ležale številne zasigane človeške kosti in odlomki posod kulture žarnih grobišč. Še izrazitejše najdbe istega obdobja so odkrili v prehodu, ki vodi do naslednjega globljega brezna.⁷⁵ V stranski niši so ležali še drugi ostanki človeških okostij skupaj s keramiko in kamnitno sekiro; po mnenju najditeljev je bila jama v prazgodovini kulturni prostor okoliških prebivalcev.

Med Gabrovcem in Križem vodi poševen vhod v jamo **Grotta Preistorica**, v kateri so leta 1962 tržaški jamarji (člani kluba XXX. oktober) našli človeške kosti, kose velikega ovalnega lonca s plastičnim okrasom in črepinje večje ter manjše sklede; tičali so vrh pleistocenskih sedimentov z ostanki kosti jamskega medveda in leva. Zelo zdrobljena podlahtnica, koželjnica in spodnja čeljustnica z zobmi so pripadale 7—9 let staremu otroku.⁷⁶ Z rekonstrukcijo najdbe odkritelji trdijo, da je bilo otroško truplo stlačeno v žaro in zakopano v jami; skledi pa sta bili grobni pridatek, saj so bile na dnu ene izmed njih še razkosane živalske kosti. Razumljiveje je, da so kosti že strohnelega trupla naknadno zložili v pol metra visoko trebušasto žaro in jo zagreblili v jami. Posodo so kasneje razbile živali, ali pa je počila iz drugih vzrokov, tako da so se črepinje in kosti razlezele tudi v nižji del jame. Če je vse res in prav, potem imamo pri nas prvič opraviti z doslej neznanim pogrebnim običajem tj. z ne-sežganim žarnim pokopom iz začetka železne dobe. Na kraški planoti Žirkovec med Nabrežino in Križem je v **Žirki pečini-Grotta presso Aurisina** (Grotta a Nord di S. Croce) konec prejšnjega stoletja raziskoval K. Moser in naletel celó na neolitsko kulturno plast in v njej tudi na močno obrabljen zgornji sekalec, ki je pripadal starejši ženski;⁷⁷ okrog njega so bile raztresene prevrtane školjčne lupine in roženčev sileks.

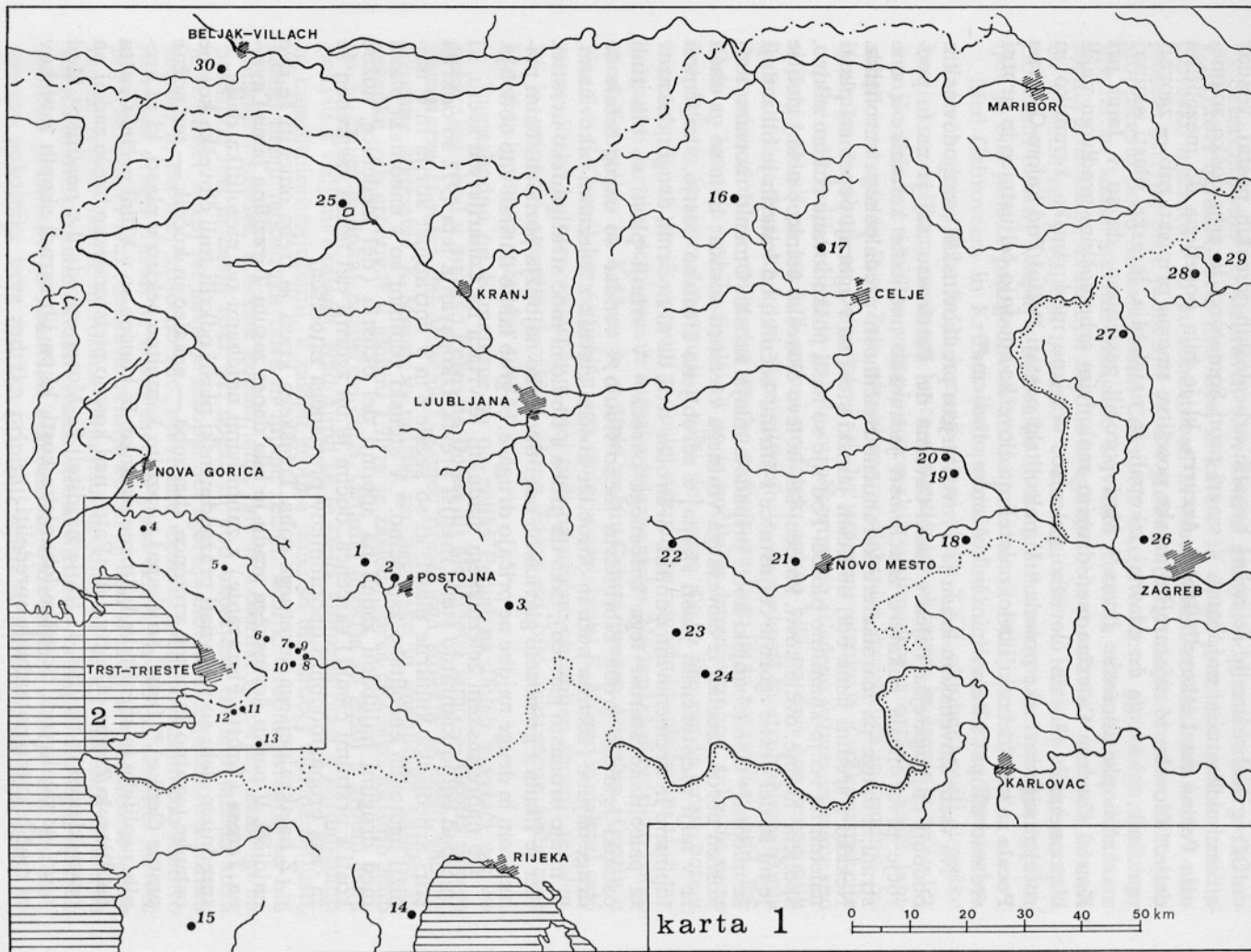
Jugozahodno od Samatorce se ob veliki Pečini na Doleh v vrtači odpira pregrajen vhod v manjšo **Pejco na Doleh** ali Moserjevo jamo — **Grotta presso Samatorza** (Grotta del Muschio). Konec prejšnjega stoletja je sredi vhodne dvorane izkopaval K. Moser in naletel na neolitske in eneolitske najdbe in ostanke treh grobov.⁷⁸ V globini 1,70 m je zasledil sprva človeško lobanjo nato pa še druge že dokaj preperle kosti. Ostanke okostja so ležali v grobni jami pokriti z večjimi skalami. Nad njimi se je širila kulturna plast s keramičnimi in kamnitimi najdbami. V zasipu grobne jame so bili drobci vidrine čeljusti, razbit oklep močvirske želve in lupine rečnih školjk. Grobni pridatki so bili kamnitna orodja, koščena bodala, šila, igle in odlomki rogovja; ležali so na prsih, ob levi in desni roki, pri nogah in pod okostjem. Ob levi jamski steni je K. Moser nekaj let kasneje izkopal del zgornje človeške čeljustnice s štirimi sekalci in ob njej koščeno šilo, prevrtano školjko srčanko, kamnitno kladivo in rožen držaj. Hkrati je nekaj metrov proč odkril še tretje okostje. Mrtvec je bil zakopan v isto rdečkasto zemljo kot prvi. Pod lobanjo in mečnico so ležale lupine rečnih školjk in rožena zlomljena orodja; ob sencih pa sileksi, rožena konica in dve razklani cevasti živalski kosti. Glede na stratigrafsko lego, vsebino grobnih pridatkov in neolitsko s keramiko opredeljeno plastjo nad grobovi, smemo pokojnike brez zadržka pripisati kraškim naseljencem tega časa.

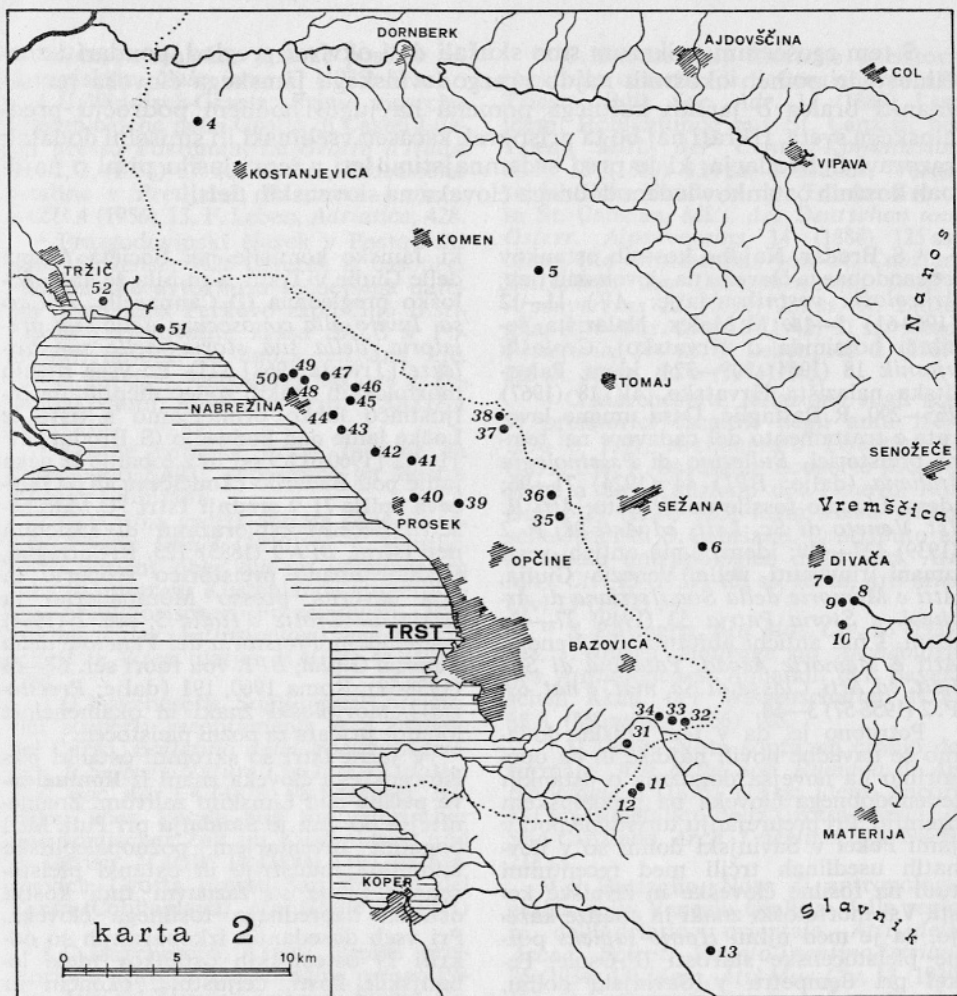
Okrog Nabrežine je še nekaj bogatih arheoloških jamskih postaj, vendar z bornimi kostnimi najdbami. V smeri proti Samatorci je arheološko znamenita **Pečina na Leskovcih-Grotta Azzurra**, ki je bila poseljena od mezolitika dalje.⁷⁹ Človeku te najstarejše jamske poselitve smemo pripisati zob — zgornji podočnik, ki so ga že zdavnaj izkopali iz najgloblje jamske plasti skupaj z ostanki pleistocenske favne.⁸⁰ Med poročili zasledimo, da so v **Jami pri Katricji Caverna Caterina** med drugim zanimivim arheološkim gradivom našli v premetanih plasteh človeško golenico, vrinjeno med rimsko keramiko in ročaj prazgodovinske posode.⁸¹ V paleolitski postaji **Pečini Pod kalom-Caverna Pocala** so v holocenski ilovici naleteli na človeško spodnjo čeljustnico in hrbtni vretenci skupaj s kamnitnim in koščanim orodjem.⁸²

Na vsem slovenskem krasu je z inventarjem predkovinskih prazgodovinskih obdobij najbogatejša **Pejca v Lašci-Caverna del Pettiroso**, saj je na to področje prva vnesla nekatere značilnosti jadranske neolitske keramike z ene strani, z druge pa marsikatero keramične značilnosti predalpskega eneolitika. Nekako v sredini jame bolj ob desni jamski steni so v zgornji pepelnati plasti naleteli na večjo kamnitno ploščo. Pod njo so našli poškodovano roženo sekiro, školjčne lupine, ovčje kosti, koščeni šili in levo človeško čelnico; nekaj globlje je bil še del desne zgornje čeljustnice s štirimi kočniki, od katerih je bil zadnji še mlečen.⁸³ Obe lobanjski kosti pripadata mlajši ženski. Omeniti moramo tudi koščen obroč, izdelan iz človeškega vratnega vretenca-nosača; baje so ga našli že v nižji pleistocenski plasti skupaj z zdrobljeno živalsko kostjo, školjčnimi lupinami in kremenovimi odbitki. S. Brodar trdi, da ni nobenih drugih dokazov za paleolitsko starost tega koščenega obroča.⁸⁴ V vrhnji plasti so bili tudi ostanki žganega groba z bronasto ločno fibulo;⁸⁵ vendar so okrog ležale še druge najdbe (železna noža in obroč ter koščen glavnik z železnimi zakovicami, ki imajo bronasto glavico), tako da groba s fibulo ni moč stratigrafsko uvrstiti. Ker je fibula z gumbasto glavico na nogi tipološko najbližja poznoantičnim primerkom in druge najdbe ne pričajo drugače, bi grob lahko datirali v to obdobje.

Ob nabrežinskem železniškem viaduktu je vrtača na **Caharijevem** svetu, ki ima pod edino kamnitno steno manjši previs. Izkopavanja leta 1972 so odkrila štiri arheološke kulturne plasti, ki so segale 8 m v notranjost abrija in v najnižji ugotovila eneolitsko zapuščino.⁸⁶ V stenski vdolbini so v eneolitski plasti med drugimi najdbami zadeli na spodnji del okostja (del medenice, nožne kosti s prstnimi členki) skrčenca, dočim je bil zgornji del telesa razgreben še za časa bronastodobnih uporabnikov previsnega zatočišča.

Z najskrajnejšega severnega roba Tržaškega krasa je treba omeniti še dve najdišči. V parku devinskega gradu je bila danes zasuta **Terezijina jama-Caverna Teresa** (Grotta Fioravante) z zanimivimi najdbami od mezolitika dalje. V sprednjem delu so v ilovnati prazgodovinski plasti odkrili tudi človeške kostne ostanke (vratno in prsno vretenca, dva zoba — sekalec in kočnik — ter nožne prstne členke).⁸⁷ Ležali so skupaj z razbito kamnitno sekiro v plasti, ki je hranila neolitske in eneolitske kulturne ostanke. In končno so v **Vilini pečini-Grotta del Diavolo Zoppo** (Grotta delle Fate) nad kostno pleistocensko brečo zadeli na prazgodovinske najdbe, ki jih je najditelj K. Moser opredelil v neolitik.⁸⁸ Med njimi so tičale tudi človeške lobanjske kosti, ki pa jih zaradi skopih zapiskov ni moč časovno natančneje opredeliti.

Karta 1, 2: razprostranjenost najdišč — *estensione delle località*

- 1 Jama pod Jamskim gradom, 2 Postojnska jama, 3 Tomšičeva jama, 4 Pečinka, 5 Jelenca, 6 Gorenja jama, 7 Korincova jama, 8 Czoernigova jama, 9 Tominčeva jama, 10 Jami I in II na Prevalu, 11 Sveta jama, 12 Jama pod Socerbskim gradom, 13 Ločka jama, 14 Oporovina pečina, 15 pečina pod Baderno, 16 Mornova zijalka, 17 Pekel, 18 Levakova jama, 19 Ajdovska (Kartuševa jama), 20 Jermanova jama, 21 Lukenjska jama, 22 Bokrova jama, 23 Koblarska jama, 24 Čiganska jama, 25 Šibernica, 26 Vaternica, 27 Krapina, 28 Velika pečina, 29 Vindija, 30 Heidenenloch (Ajdovska jama), 31 Grotta sopra i Molini, 32 Caverna Sepolcrale (Pečina pri Rakniku), 33 Grotta delle Gallerie (Pečina pod Steno), 34 Cavernetta presso la »Grande«, 35 Caverna delle Tre Querce (Pečina pri dubih), 36 Grotta dell'Elmo (Drzenca), 37 Grotta Francesco, 38 Grotta sul castelliere di Nivize, 39 Grotta Gigante (Pečina v Gmajni), 40 Grotta Priamo, 41 Abisso Gianì Cesca, 42 Grotta dell'Alce (Pečina v Skrkovi ogradi), 43 Grotta Preistorica, 44 Grotta presso Aurisina (Žirja jama), 45 Grotta presso Samatorza (Pejca na Doleh, Moserjeva jama), 46 Grotta Azzurra (Pečina na Leskovcih), 47 Caverna Caterina (Jama pri Katrici), 48 Caverna Pocala (Pečina Pod kalom), 49 Riparo Zaccaria, 50 Caverna del Pettiroso (Pejca v Lašci), 51 Caverna Teresiana (Terezijina pečina), 52 Grotta del Diavolo Zoppo (Vilina pečina).

S tem zgoščenim prikazom smo skušali dati okvirni pregled, poudariti značilnosti in pomen okostnih najdb prazgodovinskega jamskega človeka ter seznaniti bralca o jamah kulturnega pomena na jugovzhodnem področju predalpskega sveta. Hkrati naj bo ta prispevek začasen vsebinski in smiselni dodatek razpravi S. Brodarja, ki je pred sedemnajstimi leti v tem glasilu pisal o najdbah kostnih ostankov ledenodobnega človeka na slovenskih tleh.

¹ S. Brodar, Najdbe kostnih ostankov ledenodobnega človeka na slovenskih tleh, *Arheološki vestnik* (dalje: AV) 11—12 (1960-61) 5—14. M. Malez, Nalazišta fosilnih hominida u Hrvatskoj, *Geološki vjesnik* 18 (1964) 309—324; idem, Paleolitska nalazišta Hrvatske, AV 18 (1967) 255—290. R. Battaglia, Ossa umane lavorate e trattamento del cadavere nei tempi preistorici, *Bulletino di Palenologia Italiana* (dalje: BPI) 44 (1924) 71—96; idem, L'uomo fossile nel Veneto, *Atti R. Ist. Veneto di Sc. Lett. ed Arti* 98, P. 2 (1939) 427—440; idem, I più antichi resti umani rinvenuti nella Venezia Giulia, *Atti e Memorie della Soc. Istriana di Archeol. e Storia Patria* 53 (1949) 27—43; idem, I più antichi abitatori del Veneto, *Atti e Memorie Accad. Patavina di Sc., Lett. ed Arti, Classe di Sc. mat. e nat.* 69, P. 2 (1956-57) 3—58.

Potrebno je, da v tem spisku dodamo še navedbe novih najdišč in da opozorimo na novejša dognanja o ostankih ledenodobnega človeka na predalpskem ozemlju. Pri preurejanju turistične poti v jami **Pekel** v Savinjski dolini so v ilovnatih usedlinah trčili med recentnimi tudi na fosilne človeške in živalske kosti. Vsi morfološki znaki in analize kažejo, da je med njimi *Homo sapiens* pozne pleistocenske starosti (F. Osole, **Pekel** pri Šempetru v Savinjski dolini, *Varstvo spomenikov* 21 [1977] 159 ss).

Najnovejše antropološke izsledke in revizijo o duhovni in materialni kulturi krapinskih neandertalcev zasledimo v predavanjih udeležencev mednarodnega znanstvenega srečanja ob priliki 70. obletnice odkritja krapinskih praljudi, ki je bil v Zagrebu 31. maja 1969. Prispevki so zbrani v obsežnem zborniku *Krapina 1899—1969* (Zagreb 1970).

Tudi na Tržaškem krasu moramo zaznamovati novo, četrto postajo z ostanki ledenodobnega jamskega človeka. V jami **Grotta Priamo** pri Proseku so med zadnjo vojno iz pleistocenske rdeče ilovice izluščili popolnoma ohranjeno spodnjo čeljustnico z vsemi zobmi. To močno okamenelo najdbo hranijo v študijski zbir-

ki Jamske komisije pri Società Alpina delle Giulie v Trstu, a ni bila še antropološko pregledana (D. Cannarella, *Il Carso. Invito alla conoscenza della sua preistoria, della sua storia, delle sue bellezze* [Trieste 1968] 111). Po vseh njenih morfoloških znakih sodeč menijo, da čeljustnico lahko primerjamo s tisto iz **Ločke jame** nad Podpečjo (S. Brodar, AV 11—12 [1960-61] 9 ss) in z lobanjo iz neke jame pod Baderno (**Tončičeva** ali pa **Dančeva spilja**?) v srednji Istri [C. Marchesetti, Recenti esplorazioni di antichità nell'Istria, BPI 9 (1883) 125. R. Battaglia, Cranio umano preistorico scoperto in una caverna presso Mompaderno in Istria, *Le Grotte d'Italia* 5, ser. 2 (1944) 1—58; idem, *Preistoria del Veneto e della Venezia Giulia*, BPI, vol. fuori ser. 67—68 (1958-59), Roma 1960, 191 (dalje: *Preistoria*)]. Morfološki znaki in okamenelost lobanje pričata za pozni pleistocen.

V južni Istri so skromni ostanki pleistocenskega človeka znani iz **Romualdove pečine** nad Limskim zalivom. Znamenitejša po tem je **Šandalja** pri Puli. Med bogatim inventarjem poznopaleolitske kamnitne industrije in ostanki pleistocenske favne so zaznavni tudi kostni ostanki naprednega fosilnega človeka. Pri vseh dosedanjih izkopavanjih so odkrili 29 osteoloških ostankov (dele lobanjskih kosti, čeljustnic, okončin in zobe) treh ali največ petih oseb. Anatomске in morfološke značilnosti izpričujejo oba spola različne starosti [M. Malez, Ostaci fosilnog čovjeka iz gornjeg pleistocena Šandalje kod Pule (Istra), *Paleontologia Jugoslavica* 12 (1972) 5—39].

² F. Leben, Stratigrafija in časovna uvrstitev jamskih najdb na Tržaškem krasu, AV 18 (1967) 43 ss; idem, Arheološka podoba dolenjskih jam, *Naše jame* 11 (1969) 25 ss; idem, Značilnosti in pomen nekaterih arheoloških jamskih najdišč na področju jugovzhodnih Alp, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zbornik radova posvečen Grgi Novaku (Zagreb 1970) 409 ss (dalje: *Adriatica*); idem, Jamska arheologija matičnega krasa, *Acta carsologica* (dalje: AC) 6 (1974) 241

ss; idem, Arheološke jamske postaje na Gorenjskem, *Naše jame* 17 (1975) 85 ss.

³ U. Windisch-Graetz, Prime ricerche paleontologiche nella Grotta di Castel Lueghi presso Postumia, *Le Grotte d'Italia* ser. 2, 3, (1938) 87. J. Korošec, Arheološke ostaline v Predjambi, *Razprave 1. razr. SAZU* 4 (1956) 15. F. Leben, *Adriatica*, 428.

⁴ Prazgodovinski človek v Postojnski jami, *Slovenec*, 1926 (izrezek iz časopisa brez oznake avtorja in točnejšega datuma hrani med Perkovo zapuščino Inštitut za raziskovanje krasa SAZU v Postojni); najdbe so danes neznano kje.

⁵ S. Brodar, Paleolitski sledovi v Postojnski jami, *Razprave 4. razr. SAZU* 1 (1951) 248.

⁶ Kostne ostanke hrani Inštitut za arheologijo SAZU, zapestnico pa Mestni muzej v Ljubljani.

⁷ G. S., Una grotta abitata l'epoca storica, *Forum Iulii* 1 (1910) 51. C. Marchesetti, Bericht über die im vergangenen Jahr in unserem Küstenlande ausgeführten prähistorischen Forschungen, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* (dalje: *MAGW*) 41 (1911) [26].

⁸ C. Marchesetti, Sugli oggetti preistorici scoperti recentemente a S. Daniele del Carso, *Bolletino della Società Adriatica di Scienze Naturali in Trieste* (dalje: *Boll. Soc. Adr.*) 4 (1878) 98 K. Moser, Notizien über Funde aus prähistorischer und römischer Zeit im Küstenlande und in Istrien, *MAGW* 14 (1884) [10]. M. Maroevich, Grotta presso San Daniele del Carso (Cobilaglava), *Alpi Giulie* 23 (1921) 43.

⁹ C. Marchesetti, Alcuni oggetti preistorici trovati in una voragine presso Povir, *Atti del Museo Civico di Storia Naturale di Trieste* (dalje: *Atti Mus. Civ.*) 9 (1895) 257 ss; F. Leben, *AC* 6 (1974) 248.

¹⁰ B. Wolf, Neue Forschungen in küstenländischen Karst, *Mitt. für Höhlenkunde* 5 (1912) 4. F. Leben, Dosedanje arheološke najdbe v jamah okoli Divače, *AC* 2 (1959) 242.

¹¹ F. Leben, *AC* 2 (1959) 231 ss; idem, *AC* 6 (1974) 244 ss.

¹² R. Battaglia, Indagini sull'età dei resti umani rinvenuti nelle caverne e nel castelliere di San Canziano del Timavo, *Atti Mus. Civ.* 15 (1942) 22.

¹³ R. Battaglia, Oggetti preistorici del castelliere di San Canziano del Timavo, *BPI* 46 (1926) 45 ss. F. Leben, *AC* 6 (1974) 251.

¹⁴ C. Marchesetti, Ricerche preistoriche nelle caverne di S. Canziano presso Trieste, *Boll. Soc. Adr.* 11 (1889) 1 ss; idem, Höhlenfunde aus St. Canzian bei Triest, *Mitt. der Central-Kommission N. F.* 15 (1889) 134 ss. F. Müller, Vorgeschiedliche Funde in der Tominz-Grotte in St. Canzian, *Mitt. des Deutschen und Österr. Alpenvereins* 14 (1888) 125 ss; idem, Die Grottenwelt von St. Canzian, *Zeitschrift des Deutschen und Österr. Alpenvereins* 21 (1890) 239 ss. R. Battaglia, *Atti Mus. Civ.* 15 (1942) 31 ss; idem, *Preistoria*, 394 ss. F. Leben, *AC* 2 (1959) 233 ss; idem, *AC* 6 (1974) 246.

¹⁵ C. Marchesetti, Relazione sugli scavi preistorici eseguiti negli anni 1889, 1890 e 1891, *Archeografo Triestino* 18 (1892) 258. R. Battaglia, Scoperte preistoriche a San Canziano del Timavo, *Alpi Giulie* 25 (1924) 125; idem, Resti umani scheletrici di S. Canziano. Contributo allo studio antropologico degli Illiri, *Atti Mus. Civ.* 13 (1939) 165 ss; idem, *Atti Mus. Civ.* 15 (1942) 34.

¹⁶ R. Battaglia, *Atti Mus. Civ.* 13 (1939) 178. J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, Abhandl. der Bayerischen Akad. der Wissenschaften N. F., 38 A (München 1956) 108.

¹⁷ U. Vram, Nota sopra un cranio deformato, *Atti della Soc. Romana di Antropologia* 3 (1895) 173 ss; idem, Ancora sul macrocefalato della Grotta-Tomiz di San Canziano, *Arch. Triestino* 22 (1898-99) 218 ss.

¹⁸ R. Battaglia, Note di antropologia etnica della Venezia Giulia e delle regioni dell'Adriatico orientale, *Atti della Accad. Scient. Veneto-Trentino-Istria* 25 (1934) 13; idem, *Atti Mus. Civ.* 13 (1939) 165. C. Corrain, S. Rendina, I resti scheletrici umani rinvenuti nelle caverne di San Canziano del Timavo, *Atti dell'Istituto Veneto di Sc. Lett. ed Arti, Classe di sc. mat. e nat.* 119 (1960-61) 59 ss. (dalje: *Atti Ist. Veneto*).

¹⁹ V virih se ta jamski prostor omenja kot **Cavernetta degli Scheletri**: F. Müller, *Zeitschrift des Deutschen und Österr. Alpenvereins* 21 (1890) 250. R. Battaglia, *Atti Mus. Civ.* 15 (1942) 40; idem, *Preistoria*, 193. F. Leben, *AC* 2 (1959) 234; idem, *Adriatica*, 427.

²⁰ J. Szombathy, Altertumsfunde aus Höhlen bei St. Kanzian im österreichischen Küstenlande, *Mitt. der Präh. Komm. der Akad. der Wissenschaften* 2 (1912) 170 ss. R. Battaglia, *Alpi Giulie* 25

(1924) 124; idem, *Atti Mus. Civ.* 15 (1942) 16, 41. F. Leben, *AC* 2 (1959) 238.

²¹ R. Battaglia, Su alcuni caratteri craniologici delle antiche popolazioni del Friuli e dell'Istria, *Atti del XIII° Congr. Geogr. Italiano* 2 (Udine 1938) 291; idem, *Atti Mus. Civ.* 13 (1939) 165, 187. C. Corrain, S. Rendina, *Atti Ist. Veneto* 119 (1960-61) 61.

²² F. Starè, Prazgodovinske kovinske posode iz Slovenije, *Zbornik Fil. fakultete* 2 (1955) 115 in T. II, 10.

²³ F. Stare, *ibidem*, T. III.

²⁴ M. Lejeune, P. Guida, Les situles vénètes inscrites, *La Parola del Passato* 104 (1965) 363, 369. G. B. Pellegrini, A. L. Prodocimi, *La lingua venetica* I, II (Padova 1967) 604.

²⁵ P. Savini, Neue Entdeckungen vorgeschichtlicher Altertümer in den Höhlen von Dane bei S. Kanzian, *Mannus* 3 (1911) 131. J. Szombathy, *Mitt. Präh. Komm.* 2 (1912) 130 ss; idem, Bronzefunde aus der Fliegenhöhle bei St. Kanzian, *MAGW* 42 (1912) [98]. R. Battaglia, *Atti Mus. Civ.* 15 (1942) 16; idem, Riti, culti e divinità delle genti paleovenete, *Boll. del Mus. Civ. di Padova* 44 (1955) 16. F. Leben, *AC* 2 (1959) 240.

²⁶ J. Szombathy, *Mitt. Präh. Komm.* 2 (1912) 168. W. Kubitschek, Die Anschriften des Helms von der Fliegenhöhle, *Mitt. Präh. Komm.* 2 (1912) 191 ss. R. Battaglia, *Atti Mus. Civ.* 15 (1942) 18. A. Degrassi, Le grotte carsiche nell'età romana, *Le Grotte d'Italia* 3 (1929) 177; idem, *Inscriptiones latinae liberae rei publicae, Imagines* (Berlin 1965) 376. F. Leben, *Adriatica*, 424.

²⁷ M. Malez, Pečine Čičarije i Učke u Istri, *Acta geologica* 3 (1960) 163 ss.

²⁸ K. Moser, Geschichtliche Notizen über die Grotte von Sct. Servolo (slav. Sačerb) und das Schloss gl. Namens bei Triest, *Mitt. der Section für Höhlenkunde des Österr. Touristen-Club* 3 (1886) 37. E. Boegan, La grotta ed il castello di S. Servolo, *Alpi Giulie* 16 (1911) 21. A. Calafati, S. Servolo (Istria). Note storiche e cenni descrittivi, *Il Tourista* 15 (1912) 19.

²⁹ K. Moser, Höhlenforschungen im Küstenlande, *MAGW* 31 (1901) [33]; idem, Die Nekropole von S. Servolo in Istrien, *Jahrbuch der Zentral-Kommission*, N. F. 1 (1903) 115. A. Calafati, *Il Tourista* 15 (1912) 11.

³⁰ B. Lengyel, Scoperta delle vestigia dell'uomo preistorico nelle caverne della riviera liburnica, *Atti del 1° Congr. Spel.*

Naz. (Trieste 1933) 220 ss. M. Malez, *AV* 18 (1967) 266.

³¹ M. Malez, Novija istraživanja pečina u NR Hrvatskoj, *Acta geologica* 1 (1956) 184; idem, *Acta geologica* 3 (1960) 213.

Za jame nad Kvarnerjem sem pred kratkim v literaturi zasledil novo, domala sto let staro arheološko poročilo o najdbah iz **Pečine kod Sv. Ane** nad Sušakom [F. Hochstetter, Grotte, in der Steinzeit bewohnt, mit Begräbnisstätte in der Nähe von Fiume, *Sitzungsber. der k. Akad. der Wissenschaften I. Abthl.*, 80 (1879) 555—556]. Ob priliki gradnje železnice so uporabili za skladišče tik ob trasi s sedimenti zatrpno jamo z manjšim vhodnim spodmolom. Pri tem so več metrov globoko naleteli na močno ogleno plast z množico živalskih kosti, a sredi večjega jamskega prostora je stala kamnitna plošča — uporabljena za podlago ognjišču. V plasti so našli tudi dosti grobe ročno izdelane keramike, deloma tudi celih posod in kamnitno glajeno sekiro iz jaspisa. Iz tega prostora se jama širi dalje z več zakopanimi rovi, kjer so na tleh ležala popolna človeška okostja; torej je jama v nekem predkovinskem arheološkem obdobju bila kulturni objekt. Iz poročila razberemo, da so po gradbenih delih jamski vhod ponovno zatrpali.

³² F. Leben, *Naše jame* 17 (1975) 92 ss; antropološka analiza okostja je v postopku.

³³ S. Brodar, Das Paläolithikum in Jugoslawien, *Quartär* 1 (1938) 161; idem, *Archiv Muz. društva za Slovenijo 1937—1940*. Delovanje Muzejskega društva v Celju, *Jutro* 18, št. 54 (1937) 3.

³⁴ Prazgodovinske in antične najdbe je najditelj S. Brodar skupaj z vso rokopišno dokumentacijo izročil W. Schmidu in jih danes hrani Joanneum v Gradcu. Citiramo njegovo rokopišno poročilo na str. 6: *Sklepno diluvialni poset jame po človeku ni zapustil vsaj v glavni dvorani nobenih kulturnih ostankov. Morda pa bi spadale v to dobo najdbe ob koncu stranske dvorane, ležeče pod večjo skalo v 243. kvadrantu: artefakt iz kresilnika, ki se bistveno razlikuje od artefaktov v spodnjih diluvialnih plasteh in kostni ostanki neke še nedoločene vrste kože. Za to naseljitvijo je sledil daljši časovni presledek, v katerem se je še vedno tvorila svetlo bela gruščnata in predvsem mokasta podlaga že površinske aluvialne plasti. Spodnji ogleni del te plasti s čre-*

pinjami predstavlja ponovno dalj časa trajajočo poselitev. V to dobo prištevamo tudi kosti dveh novorojenčkov iz kvadranta 243 v stranski dvorani. (Koščice se razlikujejo po barvi. Rumeno-rjavkaste so ležale že v diluvialni plasti; po tem sklepam, da je bil otrok zakopan, ko na mestu še ni bilo črne oglene plasti, ker bi bila sicer ta pomešana z diluvialnim materialom. Kost drugega novorojenčka pa so ležale naravnost v črni ogleni plasti in so od nje dobile črnkasto-sivo barvo.)

³⁵ S. Brodar, *Jama nad posestnikom Levakom v Šutni pri Dolu (Sv. Križ na Dolenjskem)*, Rokopisno poročilo o ekskurziji dne 5. 9. 1937, Arhiv JZS pod št. 517. D. Mušič, Pomen novega muzeja v Krškem, *Jutro* 20 (27. 9. 1939) 5. F. Leben, *Naše jame* 11 (1969) 28.

³⁶ M. Guštin, Levakova jama pri Šutni, *Arheološki pregled* 17 (1975) 28; idem, Poročilo o izkopu kulturnih slojev v Levakovi jami, *AV* 27 (1976) 260.

³⁷ M. Slabè, Arheološke najdbe iz zbirke Jamarskega kluba Kostanjevica na Krki, *AV* 27 (1976) 283.

³⁸ T. Tomazo-Ravnik, Antropološko poročilo o skeletnih ostankih, *AV* 27 (1976) 289.

³⁹ S. Brodar, Ajdovska jama, *Razprave 1. razr. SAZU* 3 (1953) 20. J. Korošec, Kulturne ostaline v Ajdovski jami pri Nemški vasi, *Razprave 1. razr. SAZU* 3 (1953) 63.

⁴⁰ J. Kallay, Fragment neolitske mandibule iz Mačkove spilje kod Goranca u Hrvatskoj, *Biološki glasnik* 8 (1955) 33.

⁴¹ P. Korošec, Kult mrtvih v Ajdovski jami pri Nemški vasi, *Adriatica*, 123 ss; eadem, Poročilo o raziskavah v Ajdovski jami 1967 leta, *Poročilo o razisk. neolita in eneolita v Sloveniji* 4 (1975) 187.

⁴² Č. L., Uspešna raziskovanja v jami Višnjevci, *Jutro* 21 (3. 10. 1940) 3. R. Ložar, Razvoj in problemi slovenske arheološke vede, *Zbornik za umetnostno zgodovino* 17 (1941) 133. F. Leben, *Naše jame* 11 (1969) 27.

⁴³ P. Korošec, M. Uršič, Neolitske in eneolitske ostaline iz okolice Krškega, *Poročilo o razisk. neolita in eneolita v Sloveniji* 2 (1965) 55 ss.

⁴⁴ Najdbo hranijo v paleontološkem oddelku Geološkega inštituta vseučilišča v Zagrebu.

⁴⁵ Arhiv Muz. društva za Slovenijo 1937—1940. S. Brodar, *AV* 11—12 (1960-61) 11.

⁴⁶ J. Pečnik, Prazgodovinska najdišča na Kranjskem, *Izvestja Muz. društva za Kranjsko* 14 (1904) 33. F. Leben, *Naše jame* 11 (1969) 30.

⁴⁷ K. Moser, Bericht über Ausgrabungen in der Höhle »Zirca jama«, recte »Zirkovec«, deutsch: Maishöhle, dann über die Funde aus dem Fuchsloche und dem Weiten Loche nächst Koflern bei Gottschee, *Mitt. der Zentral-Kommission* 23 (1897) 10 ss. F. Leben, *Naše jame* 11 (1969) 30.

⁴⁸ J. Bukovec, *Weites Loch pri Koblarjih*, Zapisnik terenskega ogleda z dne 20. 5. 1929, Arhiv JZS pod št. 94.

⁴⁹ S. Gabrovec, *Varstvo spomenikov* 10 (1965) 191.

⁵⁰ M. Malez, *Geološki vjesnik* 18 (1965) 323; idem, Pečina Veternica u Medvednici, *Acta geologica* 5 (1965) 190.

⁵¹ M. Malez, Paleontološko istraživanje pećine Veternice u 1955. godini, *Ljetopis JAZU* 62 (1957) 289. S. Božičević, Pečina Veternica nekada, sada i u budućnosti, *Speleolog* 7—8 (1959-60) 19.

⁵² M. Malez, *Ljetopis JAZU* 62 (1957) 289; idem, Tri svjetski poznata prehistorijska nalazišta Hrvatskog Zagorja, *Zagorski kalendrar* (Zagreb 1960) 82. S. Božičević, *Speleolog* 7—8 (1959-60) 13.

⁵³ M. Malez, *Geološki vjesnik* 18 (1965) 231; idem, *AV* 18 (1967) 270.

⁵⁴ F. Leben, Opređelitev neolitske in eneolitske keramike iz jamskih najdišč jugovzhodnega alpskega prostora, *AV* 24 (1973) 154.

⁵⁵ M. Malez, Rad na speleološkom istraživanju u Hrvatskoj, *Ljetopis JAZU* 64 (1960) 294; idem, Paleolit Velike pećine na Ravnoj gori u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, *Arheološki radovi i rasprave* 4—5 (1967) 54.

⁵⁶ J. Kallay, *Biološki glasnik* 8 (1955) 33.

⁵⁷ S. Vuković, Pećina Vindija kao prehistorijska stanica, *Speleolog* 1 (1953) 18; idem, Vrpčasta keramika spilje Vindije, *AV* 8 (1957) 32 ss.

⁵⁸ F. Leben, *AV* 24 (1973) 154.

⁵⁹ W. Modrijan, Die Höhlen im Hausberg von Gratkorn, *Schild von Steier* 5 (1955) 10. A. Kloiber, Hallstattzeitliche Skelettreste aus der Emmalucke in Hausberg von Gratkorn, Steiermark, *Schild von Steier* 8 (1958) 3 ss.

⁶⁰ W. Teppner, Ausgrabungen im Heidenloch bei Warmbad Villach, *Mitt. für Höhlenkunde* 6, H. 2 (1913) T. III, IV. F. Mühlhofer, Vorgeschichtliche Unter-

suchungen bei Warmbad Villach, *Wiener Präh. Zeitschrift* 12 (1925) 128.

⁶¹ W. Görlich, Neue Grabungen im Heidenloch bei Warmbad Villach, *Wiener Präh. Zeitschrift* 16 (1929) 115. F. Leben, *AV* 24 (1973) 155.

⁶² F. Leben, *AV* 18 (1967) 43 ss, 77. D. Cannarella, *Il Carso* (Trieste 1968) 107.

⁶³ E. Boegan, Grotte ed abissi della Carsia Giulia, *Alpi Giulie* 22/2 (1920) 25. R. Battaglia, *Preistoria* 368.

⁶⁴ C. Marchesetti, Ausgrabungen im Küstenland im Jahre 1913, *MAGV* 44 (1914) [50]. E. Boegan, Cavità sotterranee della Carsia Giulia, *Alpi Giulie* 22/4 (1920) 23. R. Battaglia, *Preistoria* 195.

⁶⁵ C. Marchesetti, *ibidem* [51]. E. Boegan, *ibidem*, 24. F. Leben, *AV* 18 (1967) 49.

⁶⁶ M. Melato, Nota preliminare su una osservazione di »iperostosi vertebrale anchilosante« effettuata su resti ossei umani di epoca preromana, *Atti e Memorie della Commissione Grotte »E. Boegan«* 13 (1973) 109 ss (dalje: *Atti e Mem. Boegan*).

⁶⁷ F. Leben, *AV* 18 (1967) 51.

⁶⁸ G. Tarabochia, A. Dini, *Studi e ricerche di paleontologia umana alla »Grotta delle Tre Querce«* (Trieste 1968, ed. Gruppo Spel. San Giusto) 27.

⁶⁹ E. Boegan, Grotte della Venezia Giulia, *Le Grotte d'Italia* 4 (1930) 178. R. Battaglia, *Atti Mus. Civ.* 15 (1942) 14, 19. P. Reinecke, Der Negauer Helmfund, *32. Bericht der Röm. Germ. Komm.* (1942) Berlin 1950, 141.

⁷⁰ S. Gabrovec, Dve novi najdbi čelad s slovenskega ozemlja, *AV* 1 (1950) 92.

⁷¹ D. Marini, Il problema delle antiche sepolture sul Carso triestino alla luce di alcune recenti scoperte, *Alpi Giulie* 69 (1975) 48. D. Cannarella, *Guida del Carso triestino: preistoria, storia, natura* (Trieste 1975) 93.

⁷² D. Marini, *ibidem*, 47.

⁷³ S. Andreolotti, F. Stradi, Resti umani dell'età del Bronzo rinvenuti nel cumulo detritico della Grotta Gigante, *Atti e Mem. Boegan* 3 (1963) 87 ss.

⁷⁴ R. Battaglia, *Alpi Giulie* 25 (1924) 120. S. Brodar, *AV* 11—12 (1960-61) 6.

⁷⁵ D. Marini, *Alpi Giulie* 69 (1975) 48 ss.

⁷⁶ *Atti del IX. Congr. Naz. di Speleologia* (Trieste 1963) 3. D. Cannarella, *Il Carso*, 113, 170.

⁷⁷ K. Moser, Über Höhlenfunde in der Umgebung von Nabresina, *MAGW* 24

(1894) [128]; idem, *Mitt. der Zentral-Kommission* 23 (1897) 9. F. Leben, *AV* 18 (1967) 63.

⁷⁸ K. Moser, Die Ausgrabungen in der Höhle »Jama (Pejca) na dolech« nächst der Eisenbahnstation Nabresina, *MAGW* 33 (1903) [70 ss]; idem, Alte und neue prähistorische Karsthöhlenfunde von Nabresina, *Globus* 97 (1910) 374. F. Forlati, L'archeologia della Venezia Giulia nel decennio 1926—1936, *Atti e Mem. Soc. Istr. di Archeol. e St. Patria* 47 (1935) 234. F. Leben, *AV* 18 (1969) 59.

⁷⁹ D. Cannarella, G. Cremonesi, Gli scavi nella Grotta Azzurra di Samatorza nel Carso triestino, *Rivista di Scienze Preistoriche* 22 (1967) 281 ss.

⁸⁰ R. Battaglia, Paleontologia e Paleontologia delle grotte del Carso, in: L. V. Bertarelli, E. Boegan, *Duemila Grotte* (Milano 1926) 81, 83.

⁸¹ A. Degrassi, *Le Grotte d'Italia* 3 (1929) 172.

⁸² K. Moser, Bericht über die Fortsetzung der Ausgrabungen in der Höhle »Jama pod Kalem« nächst Nabresina, *MAGW* 35 (1905) [5]. C. Marchesetti, Bericht über die von mir im vorigen Jahr im Küstenland ausgeführten prähistorischen Forschungen, *MAGW* 40 (1910) [28]. R. Battaglia, Notizie sulla stratigrafia del deposito quaternario della caverna Pocala (Carso Triestino), *Atti Mus. Civ.* 13 (1930) 26.

⁸³ K. Moser, *Der Karst und seine Höhlen* (Triest 1899) 62. R. Virchow, Halber menschlicher Oberkiefer mit Milchgebiss aus einer Höhle von Nabresina, *Verhandl. Berliner Anthropol. Gesellschaft, Zeitschrift für Ethnologie* 27 (1895) 340.

⁸⁴ K. Moser, *Der Karst und seine Höhlen*, 66. S. Brodar, *AV* 11—12 (1960-61) 5.

⁸⁵ K. Moser, *ibidem* 52 in Fig. 5.

⁸⁶ V. Calza, D. Cannarella, S. Flego, Gli scavi nel riparo Zaccaria di Aurisina (Trieste), *Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia* 2 (1973-74) 93.

⁸⁷ K. Moser, Der Karst in naturwissenschaftlicher Hinsicht geschildert, *Jahresbericht über das k. k. Gymnasium in Triest* 40 (1890) 25; idem, Über Karsthöhlenfunde, *MAGW* 40 (1910) [12].

⁸⁸ K. Moser, Neue Höhlen und Grotten im Küstenland, *Mitt. der Section für Höhlenkunde des Österr. Touristen-Club* 2 (1886) 18. D. Cannarella, *Il Carso e la sua preistoria* (Trieste 1959) 134.

I RINVENTIMENTI DI OSSA E DI OGGETTI DI CULTO DELL'UOMO PREISTORICO NELLE GROTTA CARSIICHE DELLA SLOVENIA E DEI TERRITORI LIMITROFI

Riassunto

Lo scopo di questo contributo alla conoscenza della cultura spirituale e materiale dell'epoca preistorica è di far conoscere i resti osteologici nonchè il patrimonio di culto dell'uomo troglodita, rinvenuti nel territorio delle Alpi sudorientali dalla metà del secolo scorso fino ad oggi. Non è nostra intenzione dare un'analisi antropologica e morfologica precisa e neppure tentare una classificazione etnica o razziale dei resti osteologici, cercheremo piuttosto di puntualizzare il loro significato generale considerando la dislocazione geografica delle grotte finora a noi note, più di cinquanta, che ci hanno restituito tali resti materiali.

Quanto alla cronologia ed alla cultura, sono comprese le scoperte che trattano dal Neolitico all'Età del ferro, dato che sui reperti ossei dell'uomo paleolitico in questo territorio sono già uscite pubblicazioni scientifiche degne di rilievo,¹ mentre una modesta valorizzazione delle scoperte di età preistorica ed antica nelle grotte è stata presentata solo per alcune località.² Parecchi punti sono da rettificare e completare, soprattutto quelli concernenti il materiale originario del Carso triestino e della Slovenia occidentale; in tal modo saranno riunite e documentate in un'unica sede tutte le indicazioni finora note sui resti osteologici, sulla cultura spirituale e sui riti dell'uomo preistorico vissuto nelle grotte del territorio prealpino sudorientale. È in questo ambito geografico infatti che sin dai tempi più remoti si sono svolti contatti e scambi di beni materiali e spirituali tra la valle Padana, le valli delle Alpi sudorientali, le coste adriatiche orientali ed il Bacino Pannonico, nonchè tra i territori transalpini.

Parecchi reperti rinvenuti nelle grotte manifestano certe caratteristiche, così che è lecito classificarle secondo il loro contenuto, sicchè secondo la loro posizione orizzontale e verticale come oggetti di culto, o come inventario della cerimonia di culto nella grotta stessa, oppure davanti all'ingresso nell'antro. Numerosi resti di scheletri interi oppure reperti isolati di ossa umane stanno a testimoniare che già dai tempi dell'uomo di Neanderthal alcune parti delle caverne sono state utilizzate dai trogloditi per seppellirvi i morti. Talvolta si tratta di scheletri dei cavernicoli stessi, altre volte sono le ossa di individui che per accidente sono finite nel fondo delle grotte; a volte si rinvengono nelle caverne solo oggetti di culto, senza resti osteologici. In talune grotte si individuano anfratti appositamente scelti e adattati a luoghi di tumulazione, cioè a luoghi di culto.

Nella Slovenia occidentale la maggior parte del materiale osteologico finora conosciuto proviene dal Carso litoraneo e dalla Notranjska (Carniola Interiore). In quest'ultima regione tombe ed ossa umane sono state rinvenute durante gli scavi nella grotta *Jama pod Jamskim gradom* a Predjama;³ nello strato preistorico più profondo, appartenente all'Età del Bronzo antico giaceva uno scheletro di donna con corredo e a poca distanza uno scheletro di bambino. Nell'*Imenski rov* (Grotta dei Nomi Antichi) all'ingresso delle Grotte di Postojna, sotto un'incrostazione stagmitica, G. A. Perko ha scoperto gli scheletri di tre individui, componenti di una famiglia; il corredo e la ceramica incrostata li fa risalire all'Eneolitico o all'Età del Bronzo antico.^{4, 5} La scoperta di tre scheletri (tomba di famiglia) nella *Tomšičeva jama* sopra il villaggio di Grahovo, che in seguito al rinvenimento di un bracciale spiraliforme di bronzo venne datata nell'Ha C dell'Età del ferro antico, è stata fatta per caso.⁶

Sul Carso litoraneo classico parecchie località sono note. Nella parte atriale della caverna *Pečinka* sopra il villaggio Lokvica presso Opatje selo, è stato messo in luce solo un frammento di mandibola umana;⁷ benchè il Marchesetti lo faccia risalire al Neolitico per la presenza di ceramica dell'Epoca dei castelli, si deve ascriverlo all'Età del ferro antico. L'omero umano della caverna *Jelenca jama* appartiene anch'esso allo stesso periodo.⁸ Al fondo della grotta *Gorenja jama*, che si apre ai piedi di un abitato preistorico sul monte Tabor, sopra il villaggio di Povir,⁹ è stato scavato uno scheletro intero con corredo di bronzo risalente al IV sc.

a. n. e. e che tipologicamente appartiene al La Tène B. Il territorio carsico di Škocjan (San Canziano del Carso) ed i suoi dintorni erano densamente popolati nei periodi preistorici e nel mondo sotterraneo è documentata una ricca cultura materiale. I resti di una sepoltura preistorica (mandibola, frammenti d'omero e d'ulna) sono stati scavati nella *Korinčeva jama*, presso il villaggio di Dolnje Ležeče.¹⁰ Nella zona atriale del sistema di grotte di Škocjan — *Škocjanske jame*, nella galleria Zvoernigova jama, sono state estratte dall' alluvione le ossa appartenenti ad un cranio infantile, assieme ad oggetti dell' Epoca Ha B—C.¹² Nella grotta *Tominčeva jama*, al di sotto del villaggio di Škocjan, si trova la più grande necropoli spelea del Carso finora conosciuta. Nella parte anteriore del monumentale spazio sotterraneo sono stati scoperti dieci scheletri umani dell' Età del ferro, risalenti al V e IV sc. av. n. e.^{14, 15} R. Battaglia non esclude la possibilità che appartenessero ad una popolazione arrivata più tardi, dato che la caverna ha restituito una quantità di oggetti di cultura più recente. Questo fatto ha influenzato anche J. Werner, ma soltanto per ciò che riguarda lo scheletro dell' individuo K; questo presenta il cranio artificialmente deformato e l' autore citato lo ha attribuito all' epoca postromana, V sc. della nostra era. Si noti che già dalla prima analisi antropologica risulta indubbiamente che lo scheletro di un maschio adulto giaceva sotto uno strato intatto contenente oggetti di cultura romana.¹⁷ Anche l' analisi antropologica dei crani e delle ossa delle estremità di tutti dieci gli individui ha confermato la loro appartenenza ad epoca preistorica.¹⁸ Nel cunicolo orientale della *Tominčeva jama* si apre, nella parete a sinistra, uno spazio di minori dimensioni in cui, sotto incrostazione stalagmitica, in un deposito argilloso, si trovano i resti ossei di almeno dieci individui giovani;¹⁹ i corredi tombali e la ceramica ivi rinvenuti fanno attribuire i sepolti al periodo della prima colonizzazione delle caverne, cioè all' Eneolitico finale.

A sud di Škocjan, sotto la cima di Preval — castelliere preistorico — si aprono due voragini poco distanti l'una dall' altra: *Jama I* e *Jama II a Preval*. Al fondo della prima voragine, al piè del cono di detriti, giacevano otto scheletri maschili e tre femminili, provvisti di corredo (anelli, fibula di Certosa, pinzetta, braccialetto, una lancia di bronzo ed una di ferro, falce, bottoni, accetta di ferro, frammenti di un vaso di bronzo e situla bronzea del tipo Kurd con incisione paleoveneta sulla bocca).²⁰ Secondo l' analisi antropologica comparativa i resti dei defunti si datano ai secoli V e IV av. n. e.;²¹ del resto anche la comparazione tipologica della situla con altri tipi veneti e la decifrazione della scritta datano il vaso al sc. V av. n. e.^{22—24} Per una datazione relativa più sicura è lecito riferirsi agli oggetti di corredo trovati su uno scheletro anatomicamente ben conservato, facente parte di un complesso tombale riferibile all' Hallstatt finale (Ha D 2—3). Più interessanti ancora risultano le scoperte dal fondo dell' altra voragine. In uno strato sottile di humus, tra il pietrisco, giacevano sparsi centinaia di oggetti di ferro e di bronzo, spezzati, storti ed in parte fusi, frammisti con pezzi di carbone di legna e di ossa animali carbonizzate, senza però reperti di ceramica e neppure ossa umane.²⁵ Frecce, accette, spade, elmi di bronzo con cresta di tipo italico, rivetti, bottoni, maglie di bronzo, coltelli, falci, aghi, fibula serpentiforme con piede a spirale, collane, braccialetti, anelli e frammenti di secchi e pentole, sono tutti oggetti dal significato rituale, che le genti della cultura dei Campi di urne, dopo l' olocausto celebrato in onore di qualche divinità spelea, hanno gettato in fondo alla voragine. Del resto questi reperti sono da considerarsi come contemporanei, sebbene si possano distinguere alcune caratteristiche tipologiche antiche ed altre più recenti. La scala archeologica relativa degli oggetti di bronzo si estende dal periodo Ha A₂ fino al Ha B, ad esclusione della lancia di ferro e della spada, che sono gli elementi più recenti di Ha C dell' Epoca del ferro antico. Sul vertice del cono di depositi sono stati messi in luce un elmo di bronzo del tipo La Tène tardo, con il nome di due soldati romani incisi sulla visiera, ed una fibula italo-romana a cerniera dei tempi di Augusto.²⁶ Ambedue i reperti costituiscono con buona probabilità una offerta votiva ad una divinità dell'oltretomba.

Parecchi modesti rinvenimenti di ossa dell' uomo che nella preistoria abitò le caverne provengono anche dall' Istria. Nella grotta *Sveta jama* presso il villaggio di Socerb, assieme ad una fibula di bronzo dell' epoca di La Tène sono state scavate anche singole ossa umane.²⁸ Nella caverna *Jama pod Socerbskim gradom* già K.

Moser scavò ceramica dell' epoca di La Tène ed un frammento di mandibola umana con tre denti.²⁹ Nella grotta *Oporovina pečina*, sopra il Quarnero, nei depositi già scavati da B. Lengyel sono state ritrovate ossa umane ed in seguito, nello stesso orizzonte stratigrafico, è stato scavato uno scheletro completo.³⁰⁻³¹ Si notino inoltre le due scoperte ancora sempre problematiche di ossa craniali umane, effettuate nella grotta *Ločka jama*, ed un' altra in una caverna sotto il villaggio di Baderna (v. ann. 1), poichè finora non è chiaro se appartenessero all' uomo paleolitico oppure all' uomo olocenico di razza mediterranea.

Nella Slovenia di nord-ovest (Gorenjska) finora soltanto la caverna *Sibernica* a Bled si può vantare di reperti osteologici umani. Dallo strato dell' epoca preistorica antica, sparso di cocci di ceramica dell' epoca del Bronzo medio è stato messo in luce uno scheletro maschile intero.³² Il morto è stato sepolto in posizione a metà rannicchiata, giacendo sul fianco destro con il viso volto all' interno della grotta.

Da Štajerska (Stiria) — Slovenia nordorientale, già all' inizio abbiamo menzionato le ossa dell' uomo fossile e recente, rinvenute nella caverna *Pekel* (v. ann. 1). Si notino anche i rinvenimenti di ossa umane nella caverna *Mornova zijalka*. Nel secondo orizzonte di colonizzazione olocenica S. Brodar scoprì gli scheletri di due neonati nei livelli di depositi pleistocenici.³³⁻³⁴ Appartengono al gruppo dei cavernicoli palafitticoli dell' epoca di Hallstatt.

La Slovenia sudorientale (Dolenjska) ci presenta una maggiore quantità di rinvenimenti di ossa dell' uomo preistorico. Nella caverna *Levakova jama*, a causa di inondazioni, si sono mescolate tra loro ossa di arti, costole e vertebre dell' uomo preistorico ed oggetti preistorici nonchè di epoca romana.³⁵ Sui ritrovamenti di ossa umane ci fornisce un' informazione più dettagliata M. Guštin nel suo rapporto sugli scavi del 1975, sempre tenendo conto dei rapporti delle prospezioni di S. Brodar e di O. Auman. Anche il Guštin ha recuperato nello strato superiore di età romana resti di due scheletri di adulti e cinque di bambini. Così pure M. Slabe, trattando dei ritrovamenti nelle caverne fatti per caso, e soprattutto di un cranio maschile artificialmente deformato, afferma che questi scheletri non sono di età preistorica, ma romana.³⁷ Tale uso di comprimere la testa viene comparato con quello di Škocjanske jame (Tominčeva jama — individuo K), tuttavia quest' ultimo è indubbiamente di età preistorica. Il cranio della Levakova jama invece viene datato, anche per analisi antropologica, al V oppure VI secolo dell' era nostra.³⁸ Un interessante problema di cultura spirituale dell' uomo eneolitico si è aperto con il ritrovamento di quattro scheletri (due individui adulti e due adolescenti) fatto nella grotta *Kartuševe jama*, presso Krško. I defunti erano semplicemente deposti per terra e coperti di ramaglie e di terra.³⁹ La loro appartenenza all' Eneolitico viene confermata anche dall' analisi antropologica di una delle mandibole.⁴⁰ Gli scavi più recenti invece fanno presumere che nei depositi della caverna si trovino i resti di una necropoli devastata e che i focolari occasionali non abbiano avuto che una funzione di culto.⁴¹ Assieme alla ceramica e ad oggetti datanti all' Epoca del ferro antico, sono stati scavati nelle grotte *Jermanova jama* e *Bokrova jama* anche i resti di scheletri umani di età indeterminabile.^{42, 46} Nella grotta *Lukenjska jama*, sopra le sorgenti del fiumicello Prečna, nei dintorni di Novo mesto, e nelle *Ciganske jame*, presso la cittadina di Kočevje, sono state messe in luce dai ricercatori singole ossa umane dell' uomo eneolitico.^{44, 49} Un numero rilevante di inumazioni preistoriche è stato scoperto da K. Moser verso la fine del secolo scorso nella grotta *Koblarska jama*; nel tumulo già stalagmitizzato sono state inumate otto persone adulte e giovani, tutte rivolte verso sud, cioè verso l' ingresso della grotta, ed accanto a loro giacevano frammenti di ceramica, di ossa bovine e di capriolo.⁴⁷

Interessanti dettagli sul modo di inumazione e sull' architettura tombale si rivelano in parecchie grotte della Croazia nordoccidentale. Oltre alla notissima località di Krapina, ce ne sono altre tre. Nella grotta *Veternica*, sul monte Medvednica a nord di Zagreb, nel deposito di età postglaciale, sotto la stalagmite atlantica, sono stati scavati due teschi integri e parti di un terzo, appartenenti ad un uomo, ad una donna e ad una persona adolescente; è quanto resta di una sepoltura di famiglia del Mesolitico.⁵⁰ All'orizzonte di Età eneolitica appartengono i resti osteologici (due crani, mandibola, ossa del tronco) di più individui nello stesso sepolcro; le ossa ed altri oggetti sono stati coperti di pietre.⁵¹ Uno dei teschi è particolarmente inte-

ressante dal punto di vista antropologico: la sutura tra l'osso frontale sinistro e quello destro non si è chiusa, ma continua in sutura tra le parietali di destra e di sinistra, in modo tale che si forma una croce (*Kreuzkopf*). Questo fenomeno si osserva esclusivamente in crani di neonati e specialmente in quelli dei nati prematuri, mentre è estremamente raro negli adulti. In una galleria laterale della parte anteriore della stessa grotta è stato messo in luce un altro teschio assai danneggiato, senza mandibola nè denti e con la parte nasale distrutta; accanto gli giacevano due oggetti di bronzo datati all'Epoca del ferro antico.⁵² La calotta era stata deformata già da vivo, vale a dire la parte frontale è ristretta, ridotta e premuta all'ingiù, mentre il vertice è assai dilatato e sollevato.

Dallo strato inferiore dell'orizzonte preistorico nella grotta *Velika pečina* proviene una quantità di resti ossei umani, tra gli altri anche quelli di bambini. Particolare interesse destano alcune mascelle superiori ed inferiori con denti fortemente abراسi; anche quelle vengono ascritte secondo l'analisi antropologica alla gente del Neolitico, più precisamente la ceramica ornata li fa risalire al periodo di transizione tra l'Eneolitico e l'Età del bronzo antico.⁵⁴⁻⁵⁶ Visti tutti i dati stratigrafici e le circostanze di ritrovamento, è lecito concludere che i defunti dapprima sono stati sepolti assieme col corredo, e solo più tardi le tombe furono distrutte ed il loro contenuto sparso nell'interno della grotta. Nella parte terminale della grotta *Vindija* un basso cunicolo fu separato con una muratura a secco e così trasformato in un sepolcro. Ivi sono stati scavati resti di teschi umani rotti e sparsi a terra assieme al corredo (ceramica decorata, ornamenti e manufatti di selce, di ossa di corna e di conchiglie).^{57, 58} La tipologia dei reperti ceramici rinvenuti nella tomba ci fa supporre che questa parte della grotta servisse di sepoltura alle genti dell'Eneolitico e dell'Età del bronzo antico.

Al territorio delle Alpi sudorientali spettano anche due località in Austria sudorientale. Nella valle del fiume Mura (Muhr), nei dintorni di Gratkorn, nella grotta *Emmalücke*, sono stati scavati scheletri di quattro individui, coperti con lastre di pietra; accanto agli scheletri è stata trovata ceramica del tipo Hallstatt, ma nessun oggetto metallico.⁵⁹ Un'altra grotta è *Heidenloch*, sul versante sudorientale del monte Dobrač (Dobrutsch) a nord della città di Villach (Villaco). Dallo strato antropizzato più profondo provengono una punta di osso e strumenti di selce; tutti questi ritrovamenti sono stati dapprima attribuiti all'uomo di Neanderthal.⁶⁰ Gli scavi effettuati più tardi hanno confutato questa attribuzione cronologica, dato che nello stesso livello sono stati rinvenuti frammenti di ceramica ornata eneolitica ed altri strumenti di selce ed ossa.⁶¹

Per avere una visione completa ci rimangono ancora una ventina di località nel Carso triestino. Benchè sia a nostra disposizione una gran quantità di materiale,⁶² sarà utile farne un breve cenno e soprattutto completarlo con ulteriori rinvenimenti. Cominceremo con località che si affacciano sulla Val Rosandra. Nella *Grotta sopra i Molini* sono state trovate ossa sparse qua e là (cranio dolicocefalo della razza cromagnone, ossa degli arti, costole) assieme a resti eneolitici.⁶³ All'Eneolitico appartengono anche i resti di scheletri scavati nella *Caverna sepolcrale* e nella *Grotta delle Gallerie*.^{64, 65} Un po' più in basso si apre la *Cavernetta presso il Grande*, nella quale sono stati trovati i resti di scheletri di individui inumati in diverse epoche. Di interesse antropologico sono le tre ultime vertebre pettorali patologicamente deformi di un individuo databile al tempo della Cultura dei Campi di Urne.⁶⁶ Nella *Caverna delle tre Querce*, lungo la parete di fondo, denti e costole umani vennero recuperati dallo strato eneolitico più basso.⁶⁸ Un rinvenimento prezioso per il suo significato culturale è stato effettuato sul fondo della voragine nella *Grotta dell'Elmo*; si tratta di un elmo italo-etrusco di bronzo dell'epoca di Ha D₃, appartenente al cosiddetto tipo Negova alpino orientale.⁷⁰ Questa scoperta isolata può essere considerata come una donazione personale ad una deità dell'oltretomba.

All'ingresso della voragine *Grotta Francesco* sono state scavate varie ossa umane frammentate a frammenti di ceramica dell'Età del ferro e di un vaso romano.⁷¹ La *Grotta sul castelliere di Nivize* è un precipizio di modeste dimensioni nell'ambito del castelliere preistorico. In una fessura laterale è stata messa in luce una calotta di cranio umano assieme a palchi lavorati di corna di cervo e frammenti di un vaso dell'Età del ferro; in un'altra parte sono state trovate altre ossa umane con un

teschio quasi del tutto conservato, ceramica ed oggetti di metallo.⁷² Al fondo della straordinariamente ampia *Grotta Gigante* sono stati effettuati nuovi ritrovamenti di ossa dell' uomo preistorico. Nello strato dell' Età del bronzo, in un conoide sedimentario, giacevano tra l' altro anche una mandibola priva di denti ed un femore.⁷⁸ La *Grotta Priamo* è già stata menzionata (v. ann. 1) come una nuova località frequentata dall' uomo del tardo Pleistocene. Dalla *Grotta dell' Alce* già da lungo tempo è nota una fibula umana problematica, che la robustezza e le caratteristiche morfologiche fanno risalire al Pleistocene.⁷⁴ A poca distanza da qui, si apre voragine l'*Abisso Gianni Cesca*. Al fondo dell' abisso superiore e nel passaggio a quello inferiore giacevano ossa umane stalagmitizzate e resti di vasi dell' Epoca dei campi di urne;⁷⁵ secondo il parere degli scopritori la grotta è stata oggetto di culto delle genti preistoriche dei dintorni. Ad un bambino dell' Età del bronzo appartengono i resti delle ossa spezzate e la mandibola provenienti dalla *Caverna preistorica* di S. Croce; esse sono state trovate dentro un grande recipiente ovale di argilla, assieme a frammenti di due vasi, uno più grande ed uno più piccolo. Ricostruendo questo reperto, gli scopritori ritengono che il cadavere del bambino sia stato compresso nell'urna e poi sepolto nella caverna, mentre le scodelle rappresenterebbero il corredo con il cibo, come indicano le ossa animali spezzate sul fondo di una scodella. Supposto che tutto sia vero e corretto, qui avremmo il primo caso di sepoltura particolare in urna senza combustione, all' inizio dell' Età del ferro. Nella *Grotta Moser*, presso Samatorza, sono stati ritrovati i resti di tre tombe con scheletri, coperti di una lastra di pietra.⁷⁸ Secondo lo scopritore gli scheletri appartengono per lo meno al Neolitico, dato che il corredo era del tutto sprovvisto di oggetti di ceramica e conteneva invece oggetti di corno, di ossa e di selce. Anche nella *Caverna del Pettiroso* sono stati messi in luce i resti del cranio di una donna giovane, provvisti di un corredo di manufatti ossei.^{83, 85} Singoli reperti di ossa del tronco o del cranio sono noti dai depositi eneolitici e dell' Età del bronzo in parecchie grotte: *Grotta Azzurra*,^{79, 80} *Caverna Caterina*,⁸¹ *Caverna Pocala*,⁸² *Grotta Teresiana*,⁸⁷ *Grotta del Diavolo Zoppo*.⁸⁸

Un reperto più recente è stato individuato in una delle doline accanto al viadotto Aurisina, sotto una parete di roccia formante un riparo, detto *Riparo Zaccaria*.⁸⁶ In una nicchia del riparo, nello strato eneolitico, si è rinvenuto uno scheletro umano in posizione rannicchiata, di cui era conservata solo la parte inferiore, mentre quella superiore era stata dispersa nel periodo in cui le genti dell' Età del bronzo frequentavano il riparo.

Con la presente rassegna riassuntiva l' autore ha tentato di dare una visione generale, mettendone in rilievo gli elementi caratteristici ed il significato, dei reperti di scheletri dell' uomo cavernicolo preistorico; nello stesso tempo si è proposto di far conoscere al lettore le caverne che si trovano nel territorio delle Alpi sudorientali, il loro valore e significato culturale.